

EDMUND KIZIK*

 <https://orcid.org/0000-0002-5877-2025>

KONSTRUOWANIE PRZESZŁOŚCI
POWSTANIE LUDOWEGO UBIORU KASZUBSKIEGO
W PIERWSZEJ POŁOWIE XX WIEKU

Abstract

Constructing the Past:
The Emergence of Kashubian Folk Costume
in the First Half of the Twentieth Century

The attire characteristic for peasants was described by ethnographers from the early nineteenth century, and the interest in folklore itself transformed from amateur item collecting to an academic discipline, namely ethnography. Researchers were intrigued by hand-made folk costumes, which contrasted with the factory-made clothing of the urban population. As the political importance of the peasantry grew, stylised folk costumes became an element of regional and ethnic identity. The motif of peasant culture found its way into global literature and the folk elements into political propaganda of the twentieth century. At the same time the origin of folk costumes and their design arouses controversy among researchers. Are they reconstructions of the past or perhaps ideologically motivated constructs? The article presents this issue on the example of a Kashubian costume created according to the concept of Professor Bożena Stelmachowska (1889–1956). On the basis of previously unexplored descriptions of peasants' appearance contained in arrest warrants from the first half of the nineteenth century, the sources and research paradigm, which became a basis for the creation of the model Kashubian attire in 1954–1959, have been subjected to criticism. The concept adopted by the older scholarship was not confirmed as no primary sources (material artifacts, iconographic representations, written descriptions, etc.) were found. The similarity of clothes worn by Kashubians with clothes worn by other peasants was demonstrated, and so was the influence of military uniforms on men's clothes. The model of Kashubian costume proposed by Stelmachowska should be treated as an intellectual construction that reflects certain trends in folklore studies of the time and a response to ideological and propaganda needs that arose in Pomerania after 1945.

Keywords: Kashubia; ethnography; folk costume; historical iconography; Bożena Stelmachowska; first half of the twentieth century

* Instytut Historii, Uniwersytet Gdański; Instytut Historii, Polska Akademia Nauk

 edmund.kizik@ug.edu.pl

Nadesłany 25.10.2020; Nadesłany po poprawkach 8.02.2021; Zaakceptowany 15.02.2021

Dnia 13 IV 1954 r. z inicjatywy Ministerstwa Kultury i Sztuki, Państwowego Instytutu Sztuki i Muzeum Kultur Ludowych odbyła się w Warszawie konferencja na temat kaszubskiego stroju ludowego. Wzięli w niej udział wybitni badacze, współtwórcy współczesnej etnografii polskiej, m.in. prof. Bożena Stelmachowska (1889–1956), prof. Józef Gajek (1907–1987), dr Roman Reinfuss (1910–1998). „Reprezentantem terenu” był polonista i historyk, dr Andrzej Bukowski (1911–1997), który na łamach „Rejsów”, weekendowego dodatku do „Dziennika Bałtyckiego”, zamieścił krótką relację z obrad naukowców¹. Józef Gajek pełnił funkcję redaktora i wydawcy *Atlasu Polskich Strojów Ludowych*, którego instrukcja wydawnicza opracowana z Romanem Reinfusem, autorem pierwszego tomu z cyklu, została opublikowana w „Ludzie” w 1952 r.² Bożena Stelmachowska była powszechnie uznaną nestorką terenowych badań etnograficznych na Kaszubach i Pomorzu. Nieco mniej znany poza regionem był A. Bukowski, polonista i historyk, którego opublikowana w 1950 r. niezwykle wnikliwa i podstawowa analiza rozwoju ruchu kaszubskiego³ ukazała nadzwyczaj szeroką erudycję badacza. Celem warszawskiej konferencji był zamiar zakończenia toczzonej lokalnie dyskusji, czyli, jak to krótko podsumował A. Bukowski: „ażeby zainteresowane instytucje i organizacje terenowe stosowały się ściśle do ustalonego wzoru i zerwały z wszelkim pokątnym «poradnictwem» i «projektomanią» osób do tego nieupoważnionych”⁴. W efekcie obrad przyjęto – cytuję za A. Bukowskim – rekonstrukcję „tzw. stroju kościersko-kartuskiego, jako obowiązującego odtąd stroju ogólnokaszubskiego”. Naukowcy postanowili równocześnie, aby nie zatwierdzić projektu „tzw. stroju nadmorskiego – gdańsko-pucko-wejherowskiego” jako jeszcze „niedostatecznie opracowanego naukowo”. Z tych samych powodów odrzucono również dotychczasową propozycję stroju słowińskiego. Grono naukowców poparło szybkie ukończenie i opublikowanie atlasu stroju kaszubskiego przygotowanego wstępnie przez B. Stelmachowską⁵. Już po śmierci badaczki⁶ wysiłkiem

¹ Andrzej BUKOWSKI, *Ustalenie wzoru stroju kaszubskiego*, *Dziennik Bałtycki*. Rejsy, 1 V 1954. Zaproszenie na konferencję znajduje się w spuściźnie po uczonym; zob. Antoni KAKAREKO, Angelika DĄBAL, *Z prac nad spuściźnią Andrzeja Bukowskiego w Bibliotece Głównej Uniwersytetu Gdańskiego*, *Acta Cassubiana*, t. 9: 2007, s. 89.

² Józef GAJEK, *Metodyka monograficznego opracowywania strojów ludowych*, *Lud*, t. 41: 1954, s. 797–805.

³ Andrzej BUKOWSKI, *Regionalizm kaszubski. Ruch naukowy, literacki i kulturalny. Zarys monografii historycznej*, Poznań 1950.

⁴ A. BUKOWSKI, *Ustalenie wzoru stroju kaszubskiego*, *passim*.

⁵ Kilka redakcji monografii z lat 1951–1955 przechowywanych jest w spuściźnie po badaczce w poznańskim oddziale Archiwum Polskiej Akademii Nauk (dalej cyt. APANwP), Materiały Bożeny Stelmachowskiej, sygn. P III – 23, nr 38–45, 49. Zob. inwentarz zespołu: Jan SZAJBEL, *Materiały Bożeny Stelmachowskiej*, *Biuletyn Archiwum Polskiej Akademii Nauk*, nr 13: 1970, s. 118–181.

⁶ Zob. biogramy badaczki: Jan BEŁKOT, *Stelmachowska Bożena*, [in:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego. Suplement II*, red. Zbigniew NOWAK, Gdańsk 2002, s. 259–260;

Tadeusza Seweryna ukazał się w 1959 r. bogato ilustrowany album zawierający przykłady ikonografii historycznej, starannie wykonane w kolorze rysunków rekonstrukcyjno-projektowych (stroje Kaszubów z Pojezierza z pierwszej połowy XIX w. i Kaszubów z Gdańska z połowy XVIII w.) wraz z dokładnymi wykrojami poszczególnych części kostiumów⁷. Opublikowany w nakładzie 6200 egzemplarzy stał się przełomem dla miejscowych folklorystów i działaczy ludowych. Od tej pory dysponowano ogólnie zatwierdzonym wzorem ludowego stroju Kaszubów, który powstał na podstawie naukowej interpretacji źródeł historycznych oraz autorytetu uczonych. Wszelkie dotychczasowe oddolne inicjatywy rekonstrukcyjne traktowane były odtąd jako dyletanckie, co skazywało na niepamięć spontaniczne rekonstrukcje z lat 1910 – ok. 1954, czyli różne postacie tzw. „stroju świetlicowego”, którego pomysł zrodził się w kręgach działaczy młodokaszubskich. Mimo licznych słabości metodologicznych, czy po prostu ewidentnych braków w dokumentacji archiwalnej i ikonograficznej, opinia B. Stelmachowskiej zamknęła dyskusję, służąc do czasów współczesnych za podstawę do wszystkich wzorowych rekonstrukcji. Ludowy ubiór kaszubski obok wykreowanego przez Teodorę Gulgowską w latach 1906–1910 neokaszubskiego haftu wdzydzkiego oraz powstałej w 1909 r. ludowej ceramiki Franciszka Necla, która swój charakterystyczny wygląd zawdzięcza inicjatywie Izzydora Gulgowskiego⁸, są obecnie najważniejszymi i powszechnie akceptowanymi materialnymi fenomenami współczesnego regionalizmu kaszubskiego, do którego od niedawna można zaliczyć i pewne miejscowe specjały spożywcze, aby wspomnieć o „śledziu po kaszubsku”, twórczym połączeniu rolmopsa z dorszem po grecku.

Dyskusja nad zrekonstruowaniem, a w zasadzie nad powstaniem ludowego ubioru kaszubskiego w XX w. stanowiła jeden z istotniejszych etapów rozwoju polskiej folklorystyki poświęconej Pomorzu Gdańskiemu. W artykule skupiam się jedynie na prześledzeniu koncepcji kreowania kaszubskiego stroju

---

Witold ARMON, *Prof. Bożena Stelmachowska (1889–1956)*, Przegląd Zachodni, 1957, nr 2, s. 362–363; Wanda BRZESKA, *Bożena Stelmachowska (1889–1956)*, Konteksty. Polska Sztuka Ludowa, R. 11: 1957, nr 3, s. 190–191.

⁷ Bożena STELMACHOWSKA, *Strój kaszubski* (Atlas Polskich Strojów Ludowych, cz. 1: Pomorze, z. 2), Wrocław 1959. Równocześnie należy podkreślić, że m.in. z powodu konfliktu z Józefem Gajkiem ostatecznie opublikowana monografia została poważnie okrojona w stosunku do wcześniejszych maszynopisów i pozbawiona m.in. relacji z wywiadów terenowych. Przykładowo w wersji z 1 IX 1954 r. znajdują się listy z nazwiskami miejscowych informatorów; zob. APANwP, sygn. P III – 23, nr 40, s. 106–107.

⁸ Zagadnieniom tym poświęciłem osobne teksty; zob. Edmund KIZIK, *Współpraca Izzydora Gulgowskiego z gdańskim Kunstverein w 1909 r. U źródeł ceramiki nowokaszubskiej*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, R. 63: 2015, nr 3, s. 495–510; idem, *Bieda i kaszubska sztuka ludowa. Początki działalności Izzydora i Teodory Gulgowskich (do 1914 r.)*, [in:] *W kręgu dwóch kultur. Społeczeństwo polskich ziem zachodnich w XIX i XX stuleciu*, red. Szczepan WIERZCHOSŁAWSKI, Aneta NIEWĘGŁOWSKA, Tomasz KRZEMIŃSKI, Toruń 2017, s. 141–158.

ludowego od momentu pierwszych prób poszukiwania i ratowania jego relikwów, przez oddolne próby odtworzenia całości pełnego ubioru w początkach XX w., aż do stworzenia jego odgórnej, naukowo uzasadnionej kreacji w latach pięćdziesiątych ubiegłego wieku. Nie jest moim celem przeprowadzenie nowej rekonstrukcji, to zadanie dla etnografów i historyków specjalizujących się w kostiumologii historycznej, lecz przedstawienie ówczesnej interpretacji zebranych źródeł (pisanych, ikonograficznych oraz zachowanych artefaktów muzealnych), które posłużyły badaczom za podstawę rekonstrukcji ludowego stroju kaszubskiego po drugiej wojnie światowej. Interesują mnie przyjęte w dyskusji etnografów, historyków, językoznawców, również amatorów, paradygmaty interpretacyjne oraz pojawiające się paradoksy poznawcze. Cezurą końcową wyznaczają rzeczony rok 1954, ewentualnie 1959, czyli data pośmiertnego już opublikowania pracy B. Stelmachowskiej, jak i inne działania ludoznawcze, które podjęto do końca dekady lat pięćdziesiątych, korzystając z niezwykle silnego, lecz ukierunkowanego ideologicznie wsparcia organów partyjnych i rządowych PRL zarówno na szczeblu centralnym, jak i regionalnym.

Stan zachowanej podstawy źródłowej koniecznej do zrekonstruowania ubiorów noszonych przez Kaszubów przed połową XIX w. jest bardzo skąpy. Sama B. Stelmachowska, podejmując się rekonstrukcji stroju noszonego w latach 1800–1850 i porównując udokumentowane przekazy o Kaszubah z Zachodniego Pomorza ze źródłami o ich ziomkach z rejencji gdańskiej Prus Zachodnich, stan rzeczy kwituje następująco: „nieproporcjonalnie ubogo przedstawia się bibliografia do etnografii Kaszub, wschodnich [...] nie posiadamy w polskiej literaturze żadnych źródeł do stroju ludowego wsi kaszubskiej dzisiejszego woj. gdańskiego. Dokumentacja tego przedmiotu rozpoczyna się w istocie dopiero od połowy XIX wieku”⁹.

ŹRÓDŁA DO UBIORU REGIONALNEGO KASZUBÓW. NAJSTARSZE PRZEKAZY PISANE I IKONOGRAFICZNE¹⁰

W rzeczy samej, w odróżnieniu od bogatych źródeł pozwalających na ocenę poziomu życia chłopów dla Żuław Wiślanych czy Mierzei od drugiej połowy XVII do przełomu XVIII i XIX w.¹¹ oraz bliższych standardom

⁹ B. STELMACHOWSKA, *Strój kaszubski*, s. 57.

¹⁰ Przegląd problematyki zob. Andrzej BUKOWSKI, *Pomorze Gdańskie (od Ceynowy do „Gryfa”)*, [in:] *Dzieje folklorystyki polskiej 1864–1918*, red. Helena KAPEŁUŚ, Julian KRZYŻANOWSKI, Warszawa 1982, s. 391–419.

¹¹ Franziska BECK, *Vom Volksleben auf der Danziger Nehrung nach archivalischen Quellen von 1594–1814*, Marburg/Lahn 1962; Przemysław SZAFRAN, *Żuławy Wiślane w XVII wieku*, Gdańsk 1981, s. 137–145; Edmund KIZIK, *Gospodarstwo chłopskie na Żuławach Wiślanych w świetle inwentarzy pośmiertnych z XVIII wieku*, [in:] *Cywilizacja prowincji Rzeczypospolitej szlacheckiej*, red. Aleksander JANKOWSKI, Andrzej KLONDER, Bydgoszcz 2004, s. 329–343.

kaszubskim wschodnich kresów Księstwa Pomorskiego, późniejszej prowincji Hinterpommern¹², analogiczne archiwalia dotyczące chłopów z kaszubskich powiatów pomorskich zachowały się w niewielkiej ilości. Dotychczas nie natrafiono nawet na inwentarze mienia, które pozwoliłyby na zorientowanie się w ubiorach tamtejszej ludności chłopskiej oraz wyposażenia chłopskich domostw od przełomu XVIII i XIX w. aż do początku epoki industrialnej w połowie XIX stulecia.

Dysponujemy zaledwie kilkoma, z reguły dość zdawkowymi opisami, które nieco bliżej charakteryzują wygląd Kaszubów z rejencji koszalińskiej¹³. Jeden z wcześniejszych to poczynione przez Johanna Bernoulliego obserwacje z jego podróży do Gdańska. Relacja z czerwca 1777 r. dotyczy luterańskich chłopów zamieszkujących dobra rodziny Podewil w Ostrowcu (Wusterwitz) pod Sławnem oraz w Szczypkowicach (Zipkow)¹⁴. Z tego samego czasu pochodzi przytoczona w opisie Pomorza Przedniego i Tylnego autorstwa Ludwiga W. Brüggemanna, wyczerpująca charakterystyka ubioru oraz zwyczajów weselnych Kaszubów, tzw. Kabatków, zamieszkujących na pograniczu między Pomorzem a dawnymi Prusami Królewskimi okolicy Łeby. Brüggemann w opublikowanej w 1779 r. pracy cytuje udostępnione mu notatki Christiana Wilhelma Hakena, luterańskiego pastora ze Słupska¹⁵. Interesujące, że zarówno Bernoullie, jak i Haken zwrócili uwagę na występowanie charakterystycznych zdobionych wełnianych rękawic, które składano corocznie jako podarek dla pana feudalnego. Pozwala to na snucie pewnych analogii z ozdobnymi rękawicami ludowymi z XVIII i XIX w. ze zbiorów etnograficznych Nordiska museet w Sztokholmie. Istotne, że obok opisów ludności kaszubskiej Brüggemann zamieścił

¹² Zob. zbiór artykułów zawierających przegląd literatury: *Die pommersche Weizackertracht in Deutschland und Polen. Kritik der historisch-ostdeutschen Trachtenpflege*, hrsg. v. Kurt DRÖGE, Oldenburg 2004, <https://www.bkge.de/weizackertracht/index.html> [dostęp z 1 VI 2020 r.]; por. Karol WALCZAK, *Strój ludowy na terenie dawnego Księstwa Pomorskiego*, Nasze Pomorze. Rocznik Muzeum Zachodnio-Kaszubskiego w Bytowie, nr 2: 2000, s. 24–43.

¹³ Przegląd opinii zob. A. BUKOWSKI, *Pomorze Gdańskie (od Ceynowy do „Gryfa”)*, s. 397–415; Robert GROTH, *Obraz Kaszub i Kaszubów w XIX-wiecznych opiniach*, [in:] *Ekonomia i historia. Zarys wybranych problemów gospodarczo-społecznych*, red. Iwona JANICKA, Tomasz GUTOWSKI, Gdańsk 2015, s. 314–328. Zob. również materiały zebrane przez: Zygmunt SZULTKA, *Studia nad rodowodem i językiem Kaszubów*, Gdańsk 1992.

¹⁴ *Johann Bernoulli's Reisen durch Brandenburg, Pommern, Preußen, Curland, Russland und Pohlen in den Jahren 1777 und 1778*, Bd. 1: *Reise nach Danzig und Beschreibung der Merkwürdigkeiten dieser Stadt*, Leipzig 1779 (dalej cyt. *Johann Bernoulli's Reisen*), s. 137–138. Fragment opublikowany w tłumaczeniu polskim: Andrzej BUKOWSKI, *Opis stroju kaszubskiego z roku 1777*, Dziennik Bałtycki. Rejsy, 23–24 VIII 1953. W tekście nie cytuję opisów, które często przytacza się w literaturze kaszuboznawczej, również w polskich tłumaczeniach.

¹⁵ Ludwig W. BRÜGGEMANN, *Ausführliche Beschreibung des gegenwärtigen Zustandes des Königlichen Preussischen Herzogthums Vor- und Hinter Pommern*, Bd. 1, Stettin 1779, s. LXX–LXXII.

również charakterystykę wyglądu niemieckich chłopów pomorskich, co pozwala na przeprowadzenie analizy różnic oraz podobieństw noszonych ubiorów w różnych środowiskach kaszubskich. Opinia o Kaszubach w opracowaniu Christiana F. Wutstracka¹⁶ z 1793 r. odwołuje się w pełni do dzieła Brüggemanna i nie wnosi nic do naszej wiedzy. Społeczności tzw. Kabatków poświęcony został opublikowany w 1821 r. monograficzny artykuł Gottlieba Leberechta Lorka (1760–1845), pastora w Cecenowie¹⁷, którego fragment omawia tamtejsze stroje. Opis nie jest tak szczegółowy jak wcześniejszy Hakena, dotyczy również innego środowiska chłopskiego, a jednocześnie można odnieść wrażenie, że zanikły już pewne elementy ozdób w ubiorach, jednak – co istotne – towarzyszy mu sztych („Cassubinen, Cassuben in der Winter und Sommer Tracht¹⁸”) ukazujący typy kaszubskie żeńskie i męskie. Nie licząc rysunku Daniela Chodowieckiego z 1776 r.¹⁸ oraz półpostaci „Kaszubki” ze sztychu Anny Charczewskiej powstałego przed 1790 r.¹⁹, po raz pierwszy mamy do czynienia z tak dokładnym źródłem ikonograficznym do dziejów stroju chłopów kaszubskich²⁰, chociaż niezamieszkujących w granicach powiatów kaszubskich rejencji gdańskiej.

W pierwszym polskim znanym opisie, zamieszczonym w 1849 r. w wydawanym w Chełmnie piśmie „Szkółka Narodowa”, Szczepan Keller z Chmielna²¹ zwrócił uwagę, że tradycyjny ubiór, przynajmniej w opisywanym regionie,

¹⁶ Christian F. WUTSTRACK, *Kurze historisch-geographisch-statistische Beschreibung von dem königlich-preußischen Herzogtum Vor- und Hinterpommern*, Stettin 1793, s. 188, przyp. 309–310.

¹⁷ Gottlieb L. LOREK, *Zur Charakterisierung der Kaschuben am Leba-Strome. Mit einer Abbildung kaschubischer Volkstrachten*, Pommersche Provinzialblätter, Jg. 2: 1821, s. 334–363, 455–477 (na temat ubioru zob. s. 338–348, miedzioryt po stronie tytułowej). Fragmenty w tłumaczeniu na język polski zob. A. BUKOWSKI, *Pomorze Gdańskie (od Ceynowy do „Gryfa”)*, s. 265–268; zob. wraz z innymi przekazami: *Niemcy o Kaszubach w XIX wieku. Obraz Kaszubów w pracach G. L. Lorka, W. Seidla i F. Tetznera*, red. Józef BORZYSZKOWSKI, Gdańsk 2009; bibliografia przekazów zob. Maria BABNIS, *Kaszubi w literaturze niemieckojęzycznej XIX i XX wieku*, Acta Cassubiana, t. 2: 2000, s. 133–192.

¹⁸ Daniel CHODOWIECKI, *Die Reise von Berlin nach Danzig. Die Bilder*, hrsg. v. Willi GEISMEIER, Berlin 1994.

¹⁹ Repr. w: B. STELMACHOWSKA, *Strój kaszubski*, ryc. 21. Informacje na temat rysunków A. Charczewskiej, bratanicy biskupa Ignacego Krasickiego, zob. Ludwik BERNACKI, *Materiały do życiorysu i twórczości Ignacego Krasickiego (ciąg dalszy)*, Pamiętnik Literacki, R. 26: 1929, z. 4, s. 678, przyp. 1.

²⁰ Pomijam fantastyczne przedstawienie na kolorowej akwaforcie z ok. 1827 r. (?); zob. *Cassuben in ihrer Sonntags-Tracht*, Biblioteka Narodowa w Warszawie, <https://polona.pl/item/cassuben-in-ihrer-sonntags-tracht,OTIyODAzOTI/0/#info:metadata> [dostęp z 20 VI 2020 r.].

²¹ Szczepan KELLER, *Kaszubi*, Szkółka Narodowa, 1849, nr 4–5. Fragment z opisem stroju kaszubskiego opublikował: Andrzej BUKOWSKI, *O dawnym stroju kaszubskim*, Dziennik Bałtycki. Rejsy, 15–16 II 1953; *Pomorze Gdańskie 1807–1850. Wybór źródeł*, opr. Andrzej BUKOWSKI, Wrocław 1958, s. 264.

znajduje się już w zaniku. Nieco wcześniej, bo w 1843 r. bawił w tych okolicach poeta warszawski Roman Zmorski, który dopiero po wielu latach swoje spostrzeżenia opublikował na łamach „Tygodnika Ilustrowanego” (1861)²². W nawiązaniu do wcześniejszego opisu G. L. Lorcka autor podał kilka informacji o ubiorze kaszubskim. Również towarzysząca tekstowi ilustracja, zapewne autorstwa Ksawerego Pillatiego, ilustratora gazety, nawiązuje bezpośrednio do ryciny z pracy Lorcka. Nie wiadomo, w jakim stopniu opis oraz ilustracja stanowią faktyczny refleks ubiorów chłopskich, które istotnie przed laty widział R. Zmorski. Kilka interesujących wzmianek o strojach chłopskich zamieszcza W. Seidel (1852)²³ w dość mało przychylnym Kaszubom artykule. Jednak, podobnie jak wcześniej S. Keller, nie zauważa jakichś godnych podkreślenia odrębności w stosunku do ubiorów noszonych przez Słowiańców czy chłopów polskich: „Von einer Nationaltracht ist bei diesem Volksstamme nicht die Rede. Man findet weder etwas Aehnliches wie die Wendische Tracht, noch selbst Aehnliches mit der Polnischen”²⁴. Odnotowuje niebieską barwę ubrań męskich oraz czerwone chusty noszone przez kobiety. Wszystkie późniejsze wzmianki dość zgodnie podkreślają zanik wcześniejszych strojów regionalnych wyróżniających Kaszubów, odnotowując jedynie pewne drobne szczegóły dotyczące kolorystyki. Przykładowo ks. Stanisławowi Kujotowi, wybitemu historykowi regionalnemu, przypisany został opublikowany w „Pielgrzymie” reportaż z 1874 r., w którym odnajdujemy krótką wzmiankę o typowej kolorystyce ubioru Kaszubów – rybaków („ich ulubionym, rybackim, kolorem jest modry”)²⁵; zwrócił na to uwagę również Karl Pernin (1886)²⁶. Również dzięki księdzu z Jastarni, Hieronimowi Gołębiowskiemu poznajemy kilka drobiazgowo kostiumologicznych charakterystycznych dla Kaszubów z okolic Zatoki Puckiej (1888)²⁷. Warto też wspomnieć uwagę Alfonsa J. Parczewskiego, badacza poszukującego relikwów kultury kaszubskiej, który odnotował, że w okolicach

²² Roman ZMORSKI, *Kaszuby*, Tygodnik Ilustrowany, 29 V 1861, s. 204–206 (ilustracja na s. 204); opublikowana również w: *Pomorze Gdańskie 1807–1850*, s. 261–265.

²³ [W.] SEIDEL, *Das Land und Volk der Kassuben*, Neue Preussische Provinzial-Blätter, Jg. 2: 1852, s. 104–121.

²⁴ *Ibid.*, s. 114. Z uwagi na nikły poziom rzemiosła wiejskiego w ubiory mieli zaopatrywać Kaszubów żydowscy domokrażcy; zob. *ibid.*, s. 117.

²⁵ Stanisław KUJOT, *Cokolwiek o Jastarni i półwyspie Heli*, cz. 3, Pielgrzym, 1874, nr 14.

²⁶ Karl PERNIN, *Wanderungen durch die sogen. Kassubei und die Tuchler Haide als Beiträge zur Landeskenntniss gewidmet seinen westpreussischen Landsleuten, den Turnern und allen Freunden der Natur*, Danzig 1886, s. 120 (ubiory kobiece: „das grobe Leinenhemde, den rothbunten Rocke und die blossen von der Farbe der Erde wenig unterscheidbaren Füsse [...]”), 123 („Die Weiber tragen ausser Kopftücher, an Sonn- und Feiertage weisse, auch schwarze Hauben, und rothe oder rothbunt gestreifte Wollenröcke und Mieder [...]”).

²⁷ Hieronim GOŁĘBIOWSKI, *Obrazki rybackie z półwyspu Helu*, Pelplin 1910, s. 14–15. Fragmenty opublikowany w: A. BUKOWSKI, *Pomorze Gdańskie (od Ceynowy do „Gryfa”)*, s. 405–406.

Kościierzyny „kobiety zawiązują głowy białymi chustkami [...], stare noszą jeszczcze czapeczki z złotogłowiem” (1896)²⁸.

Wynika z tego, że ewentualne formy lokalnego ubioru kaszubskiego zanikły co najmniej dwie generacje wcześniej, a terenowe badania wyspecjalizowanych ludoznawców nastąpiły zbyt późno, aby udokumentować to zjawisko. W znanym ilustrowanym albumie Alberta Kretschmera z lat 1864–1870 pojawiają się cztery kolorowe litografie z przedstawieniem zachodniopomorskich typów w strojach regionalnych²⁹; dla Prus Zachodnich, nie wspominając o Kaszubach, brakuje odpowiednich przykładów. Wyspecjalizowane naukowe kwerendy: etnograficzne prowadzone w późniejszym okresie przez B. Stelmachowską oraz historyczne przeprowadzone dla powiatu bytowskiego nie wykazały występowania w XIX i początkach XX w. charakterystycznych dla regionu ubiorów chłopskich³⁰.

Do znanych w literaturze wzmianek ludoznawczych należy dodać źródło dotychczas w badaniach pomijane. Chodzi o opisy strojów zamieszczane w listach gończych, często za deserterami z armii pruskiej, zbiegłymi służącymi, które w dużej liczbie były publikowane na łamach gazet ogłoszeniowych, tzw. *Intelligenzblätter*³¹. Najistotniejsze dla podejmowanego zagadnienia są czasopisma wydawane dla poszczególnych rejencji, począwszy od kwidzyńskiej (od 1811 r., „*Amts-Blatt der Königlichen Regierung zu Marienwerder*”), gdańskiej (od 1816 r.) oraz sąsiadujących z Prusami Zachodnimi rejencji koszalińskiej (od 1811 r.) oraz bydgoskiej (od 1815 r., publikowane również częściowo po polsku)³². Jeszcze przed połową stulecia powstały analogiczne gazety ogłoszeniowe dla powiatu wiejskiego gdańskiego (od 1 III 1834 r.), wejherowskiego (od 1842 r.) i kartuskiego (od 1 I 1848 r.). Publikowane dziesiątki rysopisów poszukiwanych, najczęściej mężczyzn, pozwalają na dość precyzyjne zoriento-

²⁸ Alfons J. PARCZEWSKI, *Szczątki kaszubskie w prowincji pomorskiej. Szkic historyczno-etnograficzny*, Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego, t. 22: 1896, s. 231.

²⁹ Albert KRETSCHMER, *Deutsche Volkstrachten*, Leipzig 1870, s. 15–16, il. 9–10 („*Pommern, Weitzacker*”).

³⁰ Ryszard KUKIER, *Kaszubi bytowscy. Zarys monografii etnograficznej*, Gdynia 1968, s. 205–210.

³¹ Edmund KIZIK, *Rabunki w kościołach rejencji gdańskiej w pierwszej połowie XIX w. czyli o znaczeniu badań nad prowincjonalną prasą ogłoszeniową*, [in:] *Naród bez państwa na drogach do nowoczesności. Książka jubileuszowa w 70. rocznicę urodzin Profesora Szczepana Wierchowskiego*, red. Magdalena NIEDZIELSKA, Toruń 2017, s. 31–52; Stanisław SALMONOWICZ, *Kwidzyńskie czasopismo ogłoszeniowe przełomu XVIII i XIX wieku*, Rocznik Gdański, t. 42: 1982, z. 1, s. 225–234; prasa miejska zob. Henryk RIETZ, *Z dziejów prasy elbląskiej u schyłku XVIII wieku*, Rocznik Elbląski, t. 4: 1969, s. 11–68.

³² Sporo roczników gazet ogłoszeniowych zostało udostępnionych w bibliotekach cyfrowych. Zob. pomocne zestawienie wraz z linkami do poszczególnych regionów: *Amtsblätter der preußischen Bezirksregierungen*, https://de.wikisource.org/wiki/Amtsbl%C3%A4tter_der_preu%C3%9Fischen_Bezirksregierungen [dostęp z 1 V 2020 r.].

wanie się zarówno w ogólnym charakterze, jak i kolorystyce noszonych ubiorów chłopskich czy ogólnie plebejskich³³. Choć znaczenie poznawcze tego rodzaju źródeł z prasy ogłoszeniowej zostało już przed laty zauważone w badaniach etnograficznych, aby odwołać się do opinii Ludwika Gomolca skreślonej na marginesie monografii stroju szamotulskiego³⁴, to nie badano ich w odniesieniu do Kaszub. Charakterystykę opisów przytoczę w dalszej części artykułu.

RELIKTY MATERIALNE

Jedynym zachowanym elementem tradycyjnego żeńskiego stroju kaszubskiego z pierwszej połowy XIX w. były wspomniane charakterystyczne kobiece czepce (złotogłowie, złotnice), tkane z wykorzystaniem złotej oraz srebrnej nici metalowej. W opublikowanej w 1911 r. pracy nauczyciela wiejskiego i folklorysty Izidora Gulgowskiego po raz pierwszy pojawiły się wzmianki z fotografiami reliktyw dawnego ubioru Kaszubek, mianowicie wspomnianych nakryć głowy³⁵. Zabytki, których największą kolekcję udało się zebrać I. Gulgowskiemu w początkach XX w., stanowią niezwykle intrygujący element miejscowej kultury wiejskiej o niejasnej i trudnej do zidentyfikowania genezie. Z reguły nie mają dokładniejszej metryki pochodzenia, są datowane od schyłku XVIII do trzeciej, może czwartej dekady XIX w.

Jednak co do tego, stanowisko kompetentnych badaczy jest jednoznaczne i bezsporne, nie sposób traktować ich jako wytworów miejscowego rękodzieła chłopskiego³⁶. Przeciwno temu przemawia nie tylko szlachetny charakter

³³ Indeksy ułatwiają przegląd materiału. Przykładowo pierwsze roczniki pisma dla rejencji gdańskiej otrzymały indeks łączny; zob. *Alphabetisches Sach- und Namen-Register zu den Jahrgängen 1816–1819 der Amts-Blätter der Königl. Regierung zu Danzig*, Danzig 1820. Tylko w latach 1816–1819 w rejencji gdańskiej wydano listy gończe za ok. 300 osobami; zob. wykaz imienny: *ibid.*, s. 58–59.

³⁴ Ludwik GOMOLEC, [rec.] Adam GLAPA, *Strój szamotulski*, Lud, t. 41: 1954, z. 2, s. 1065.

³⁵ Seria 12 zdjęć zachowała się w materiałach gdańskiego Kunstverein; zob. Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej cyt. APGd.), sygn. 361/129, s. 171–183. Zbiór uległ zniszczeniu wskutek pożaru muzeum we Wdzydzach w czerwcu 1932 r. Czepce w zbiorach Muzeum Etnograficznego w Warszawie spłonęły we wrześniu 1939 r.; zob. przegląd w: Tadeusz SEWERYN, Józef SANDEL, Mieczysław CHOJNACKI, *Straty wojenne zbiorów polskich w dziedzinie rzemiosła artystycznego*, t. 2: *Sztuka ludowa, żydowska sztuka kultowa, militaria*, Warszawa 1953. Złotogłowa kaszubskie we współczesnych zbiorach muzealnych to niekiedy kopie starszych obiektów. Zob. Tadeusz SEWERYN, *Kaszubskie złotogłowie i nowe hafty wdzydzkie*, Lud, t. 28: 1929, z. 1–2, s. 17–39; Stanisława SAWICKA, *Pomorski rękopis iluminowany z XVII w.*, [in:] *Studia pomorskie*, t. 1, red. Michał WALICKI, Wrocław–Kraków 1957, s. 301–302; Maria PRZEŹDZIECKA, *Na marginesie genezy haftów kaszubskich*, Konteksty. Polska Sztuka Ludowa, R. 13: 1959, nr 1–2, s. 41–45; Eugeniusz FRANKOWSKI, *Złotogłowie kaszubskie*, Konteksty. Polska Sztuka Ludowa, R. 8: 1954, nr 3, s. 151–156. Nie dysponujemy żadnym współczesnym zbiorczym katalogiem tych zabytków.

³⁶ „Nie sposób, aby powyższym wpływow poddawać się mogły kaszubskie gburki. Zresztą zdobnictwo złotogłowa nie ma cech wybitnie ludowych”; T. SEWERYN, *op.cit.*, s. 28; por. E. FRANKOWSKI, *op.cit.*, s. 151–156; S. SAWICKA, *op.cit.*, s. 309–311.

użytych materiałów, lecz przede wszystkim profesjonalny, wysoki poziom wykonawstwa oraz wzornictwo znane z późnobarokowych tekstylnych paramentów liturgicznych. Dlatego twórczyni owych wyrobów należy poszukiwać w środowiskach klasztorów żeńskich, w których działały warsztaty specjalizujące się w wykonywaniu tekstylnych paramentów liturgicznych. W powiatach „kaszubskich” województwa pomorskiego były to zgromadzenia klasztorne benedyktynek w Żarnowcu oraz norbertanek w Żukowie. Po sekularyzacji dóbr klasztornych przez władze pruskie, co nastąpiło na podstawie edyktu z 2 XII 1772 r., obydwa konwenty utraciły swoje dotychczasowe dobra z większością dotychczasowych dochodów. Administracyjne ograniczenia w przyjmowaniu nowych postulantek doprowadziły do ostatecznej likwidacji konwentów, co nastąpiło w 1834 r. Mniszki, po otrzymaniu rządowej pensji, miały prawo dożywotniego zamieszkania na miejscu. Do Żukowa przeniosło się kilka zakonnice z Żarnowca, w którym pozostało na dożywocie dziewięć zakonnice (w tym trzy przybyłe z Torunia)³⁷. Ostatnia przeorysza zmarła w 1837 r., ostatnia mniszka żukowska zmarła w 1862 r.³⁸, żarnowiecka zaś w 1866 r. Zapewne pozostałe na miejscu siostry zakonne, korzystając ze zgromadzonych resztek materiałowych, ścinek lub fragmentów starych zniszczonych paramentów liturgicznych, wykonywały haftowane czepce (weselne?), które zbywano następnie wśród okolicznych zamożnych chłopów. Wraz ze starzeniem się, zniechęceniem i ostatecznie wymarciem mniszek przed połową stulecia ten rodzaj rękodziela zanikł, nie znajdując kontynuacji. Oznacza to, że ewentualny udział miejscowych wieśniaczek w tego rodzaju pracach, jeśli w ogóle miał miejsce, to był na tyle niewielki, że nie skutkowało stworzeniem miejscowego środowiska wytwórczego. Dlatego powtarzana uparcie tu i ówdzie teza o istnieniu wiejskich szkół haftu, który dał zaczątek haftowi (neo)kaszubskiemu w XX w., nie znajduje uzasadnienia³⁹. Nowy haft kaszubski stworzony w 1906 r. przez Teodorę Gulgowską, ewoluując przez lata w różnych lokalnych odmianach, nie ma związków z dawnymi ubiorami ani rękodziłem kaszubskim. Mieli tego pełną świadomość dawniejsi badacze miejscowej kultury ludowej⁴⁰.

³⁷ Hanna DOMAŃSKA, *Żarnowiec*, Wrocław 1977, s. 24; Puck, *Żarnowiec i okolice*, opr. Tadeusz CHRZANOWSKI, Marian KORNECKI, Barbara ROL, Iwona STRZELECKA (Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Seria Nowa, t. 5: Województwo Gdańskie, z. 2), Warszawa 1989, s. 70–83.

³⁸ T. SEWERYN, op.cit., s. 31; Andrzej GROTH, *Klasztor i wieś Żukowo od początku XVI do początku XIX w.*, [in:] *Dzieje Żukowa*, red. Błażej ŚLIWIŃSKI, Żukowo 2003, s. 115–116.

³⁹ H. DOMAŃSKA, op.cit., s. 61. Dyskusję zebrała Paula STRÓŻYK, *Działalność nowożytnych klasztornych pracowni hafciarskich na przykładzie Żarnowca*, Rocznik Gdański, t. 73–74: 2013–2014, s. 68–69.

⁴⁰ Maria PRZEŹDZIECKA, *Zagadnienie genezy haftów kaszubskich*, Konteksty. Polska Sztuka Ludowa, R. 12: 1958, nr 3, s. 131–150; eadem, *Na marginesie genezy haftów kaszubskich*, s. 41–45; B. STELMACHOWSKA, *Strój kaszubski*, s. 54 n.

Innymi zabytkami miejscowych strojów czy biżuterii sprzed połowy XIX w. nie dysponujemy.

IKONOGRAFIA FOTOGRAFICZNA

Wspomniano o nielicznych rysunkach i grafikach ze schyłku XVIII i początków XIX w. Niestety wieś kaszubska nie tylko nie stała się przedmiotem realistycznego malarstwa rodzajowego, lecz także równie słabo zachowały się fotografie kaszubskich typów z drugiej połowy XIX w. O tym, że takie zdjęcia wykonywano, świadczy chociażby przesyłka ze zdjęciem młodej Kaszubki w stroju chłopskim, które otrzymał w 1876 r. Oskar Kolberg od Ludwika Jakowickiego, nauczyciela z Wejherowa⁴¹. Gulgowski, który parał się amatersko fotografią, również zamieścił zdjęcie młodej Kaszubki z krótką charakterystyką wyglądu współcześnie noszonych ubiorów⁴², lecz nie udało mu się zarejestrować żadnych innych przejawów regionalnych odrębności o starszej genezie.

Za literaturą przedmiotu zakładamy, że w pierwszej połowie XIX w. istniały pewne wyróżniające cechy ubioru regionalnego typowego dla Kaszubów zachodniopruskich. Równocześnie, nie sposób znaleźć jednoznacznej i przekonującej odpowiedzi, dlaczego taki strój nie przetrwał do czasu podjęcia systematycznych ludoznawczych badań terenowych, czyli z grubsza: lat sześćdziesiątych, siedemdziesiątych XIX w. W innych regionach etnicznej Polski (Kujawy, Wielkopolska, Mazowsze)⁴³, również na terenach niemieckiego Pobrzeża Bałtyku (rejencja koszalińska⁴⁴, Prusy Wschodnie⁴⁵, również w „pruskiej” Litwie⁴⁶ i w Inflantach⁴⁷), specyfikę chłopskich strojów regionalnych

⁴¹ Zob. list do Oskara Kolberga z 14 II 1876 r. w: *Korespondencja Oskara Kolberga*, cz. 1: (1837–1876), opr. Maria TURCZYNOWICZOWA (Dzieła Wszystkie Oskara Kolberga, t. 64), Warszawa 1965, s. 571 (nr 386). Odpowiedź i prośba Kolberga o dalsze szczegóły dotyczące ubiorów w: *ibid.*, s. 595–596 (nr 404). Zdjęcie z 1882 r. pewnej młodej Kaszubki spod Wejherowa opublikowała B. STELMACHOWSKA, *Strój kaszubski*, s. 26 (ryc. 22). Autorka nie podała źródła pochodzenia fotografii.

⁴² Ernst SEEFRIED-GULGOWSKI, *Von einem unbekanntem Volke in Deutschland. Ein Beitrag zur Volks- und Landeskunde der Kaschubei*, übers. v. Magdalena DARSKA-ŁOGIN, hrsg. v. Józef BORZYSZKOWSKI, Gdańsk 2012.

⁴³ Najpoważniejszym przeglądem badań nad strojami ludowymi na terenach polskich zostaje artykuł: Barbara BAZIELICH, *Badania nad odzieżą i strojem ludowym w Polsce*, *Lud*, t. 78: 1995, s. 193–210.

⁴⁴ Przykłady ze starszej literatury niemieckiej zebrał: K. WALCZAK, *op.cit.*, *passim*.

⁴⁵ Zob. pracę powstałą na podstawie dawnych zbiorów Prussia-Museum w Królewcu: Irene BURCHERT, Jörn BARFOD, *Textile Volkskunst Ostpreußens. Handweberei, Trachten, Wandtepiche*, Husum 2003.

⁴⁶ Przykładowo ilustrowana praca: Theodor LEPNER, *Der preusche Littauer oder Vorstellung der Nahmens-Herleitung [...]*, Danzig 1744.

⁴⁷ Przykładowo świetny materiał ludoznawczy wraz z rysunkami zebrany przez działającego na terenie dawnych Inflant niemieckiego pedagoga Johanna Christopha Brotzega (1742–1823); zob. edycję dzieła: Johans K. BROCE, *Zimėjumi un apraksti*, sēj. 1–4, red. Teodors ZEIDS, Rita

dostrzegli już oświeceniowi polihistorzy w połowie XVIII w., a powszechniej ludoznawcy w początkach XIX w. Liczne relikty przetrwały, zostały zarejestrowane i zachowane przez wyspecjalizowanych zbieraczy i naukowców. Bez wątplenia kaszubskie powiaty rejencji gdańskiej należały do regionów głęboko zacofanych i mimo bliskiego sąsiedztwa Gdańska, raczej odseparowanych od znaczących wpływów zewnętrznych. Brak miejscowych zasobów surowcowych oraz słabe, podatne na erozję gleby przekładały się na bardzo niski standard życia chłopów i drobnej szlachty. Prymitywna produkcja szklarska oraz wypalanie węgla drzewnego dodatkowo dewastowały zasoby leśne, nie polepszając warunków egzystencji chłopów. Statystyki z pierwszych dekad XIX w. nie odnotowują istniejącego na wsiach kaszubskich samodzielnego rzemiosła tkackiego, farbiarstwa czy innych rzemiosł związanych z produkcją tekstylną⁴⁸. Miejscowa szlachta była na tyle uboga, że jako taka nie stanowiła dostatecznego wzoru kulturowego dla chłopów, dla których po 1772 r. podstawowym odniesieniem stała się miejscowa, pruska warstwa urzędnicza, nauczyciele, dzierżawcy dóbr królewskich, napływający chłopi koloniści, jak również doświadczenia własne poczynione przy okazji służby wojskowej. I to raczej ubiory noszone przez nową dominującą warstwę społeczną, żołnierzy, mogły służyć za wzory dla miejscowych. Niestety stąpamy tu po omacku, albowiem opracowanie zagadnień związanych z przemianami społecznymi i gospodarczymi zachodzącymi na wsi kaszubskiej w okresie pruskiego uwłaszczenia w pierwszej połowie XIX w. jest na tyle zaniedbane, że trudno o prawidłowe uchwycenie procesów, które działy się na przestrzeni kilkadziesiąt lat, przynajmniej do początków okresu industrializacji⁴⁹. A największy rozkwit stroju ludowego – podaję za Józefem Bursztą – na zachodnich i północno-zachodnich terenach polskich przypada właśnie na okres 1850–1870⁵⁰. Zapewne procesy te zaszły znacząco wcześniej na samych Kaszubach, ponieważ – jak zgodnie twierdzą pierwsi ludoznawcy i obserwatorzy miejscowych obyczajów – po połowie XIX w. miejscowy ubiór ludowy już nie występuje. Uwaga, jaką zaczęto poświęcać Kaszubom w badaniach nad ich językiem oraz specyfiką środowiskową w początkach XX w., stopniowo doprowadziła do powstania ruchu społeczno-politycznego, który przez stylizację oraz pozytywną waloryzację pewnych charakterystycznych cech, począwszy od języka, przez rozmaite formy

---

BRAMBE, Gvido STRAUBE, Rīga 1992–2007; Johann Ch. BROTZE, *Estonica*, red. Izdevuši A. HEIN, Ivar LEIMUS, Raimo PULLAT, Ants VIRES, Tallinn 2006.

⁴⁸ *Uebersicht der Bestandtheile und Verzeichniß aller Ortschaften des Danziger Regierungs-Bezirktes*, Danzig 1820, s. 22, 25–30 (tabela struktury miejscowego rzemiosła).

⁴⁹ Najnowsza synteza w tym zakresie nie została poprzedzona badaniami archiwalnymi i zbiera starsze ustalenia; zob. Józef BORZYSZKOWSKI, *Historia Kaszubów w dziejach Pomorza*, t. 3: *W Królestwie Pruskim i Cesarstwie Niemieckim (1815–1920)*, cz. 1–2, Gdańsk 2019.

⁵⁰ Józef BURSZTA, *Kultura ludowa – kultura narodowa. Szkice i rozprawy*, Warszawa 1974, s. 68.

konsumpcji, rodzimej wytwórczości, aż po prawdziwą, lecz częściej mityczną etnogenezę, tworzył narzędzie wyodrębnienia się jako społeczności regionalnej o podłożu etnicznym. Odrębność językową podkreśliły urzędowe statystyki pruskie⁵¹, na polityczną przyszłość jeszcze poczekać. Elementem pozwalającym na dodatkowe podkreślenie własnej identyfikacji społecznej, poza powstałymi ok. 1906 r. haftem wdzydzkim oraz ceramiką z Chmielna Franciszka Necla (1909), stał się w początkach XX w. również ubiór ludowy, z reguły noszący charakter okazjonalny i świąteczny.

(RE)KONSTRUOWANIE „LUDOWEGO STROJU KASZUBSKIEGO”

Nie ma pewności, komu należy przypisać najwcześniejszą rekonstrukcję ludowego ubioru kaszubskiego, którą po raz pierwszy zaprezentowano publicznie 23 I 1910 r. na wieczornicy Towarzystwa Czytelni Polskiej w Kościerzynie, o czym poinformował „Gryf”, skąpiąc jednak szczegółów⁵². Być może stało się to przy współudziale Franciszki Majkowskiej⁵³, siostry twórcy ruchu młodokaszubskiego Aleksandra Majkowskiego. Zgromadzonym przedstawiono cztery pary, które tańczyły ubrane w stroje ludowe: „po raz pierwszy ukazały się dawne piękne stroje kobiet kaszubskich na scenie”⁵⁴. O mężczyznach nie wspomniano. W roku następnym kaszubskie stroje (lalki?) zostały zaprezentowane publiczności przy okazji wystawy przemysłowo-folklorystycznej w Kościerzynie, co odnotowano w entuzjastycznej opinii zwiedzającego⁵⁵.

Nie są znane bezpośrednie motywy, które zainspirowały członków ruchu do tego rodzaju inicjatyw. Impuls wyszedł z grona młodokaszubskich działaczy, a udział w tym przedsięwzięciu rekonstrukcyjnym najwybitniejszych przedstawicieli bardziej doświadczonego grona ludoznawców skupionych wokół *Verein für Kaschubische Volkskunde* był ograniczony. To nie powinno

⁵¹ Liczbę Kaszubów według statystyk pruskich oceniano w rejencji koszalińskiej w 1827 r. na 4080 osób, w gdańskiej w 1852 r. na 81 500, łącznie ok. 90 000–95 000 osób. W rejencji koszalińskiej liczba Kaszubów posługujących się językiem rodzimym spadła do 3677 (757 rodzin); zob. Eduard KELLER, *Das Deutsche Reich, der Norddeutsche Bund und insbesondere der Preussische Staat*, Bd. 2: *Der Preussische Staat*, Berlin 1873, s. 111.

⁵² Gryf, R. 3: 1910, nr 2, s. 61.

⁵³ Nie wspomina o tym w maszynopisie swojej pracy Franciszka MAJKOWSKA, *Strój ludowy na Kaszubach, Muzeum Piśmiennictwa i Muzyki Kaszubsko-Pomorskiej, Wejherowo, Spuścizna Franciszki Majkowskiej*, t. 4. Majkowska datuje początki swoich zainteresowań ubiorem dopiero na lata trzydzieste. Za udostępnienie kopii maszynopisu oraz rysunków projektowych Majkowskiej dziękuję starszemu kustoszowi wejherowskiego Muzeum, pani Benicie Grzenkowicz-Ropeli. Na temat działalności Majkowskiej zob. dobrze udokumentowany źródłowo artykuł: Katarzyna MINCZYKOWSKA, *Franciszka Majkowska 1882–1967. Działaczka kaszubska i twórczyni wejherowskiej szkoły haftu kaszubskiego*, *Acta Cassubiana*, t. 3: 2001, s. 113–138.

⁵⁴ Gryf, R. 3: 1910, nr 2, s. 61. Autorem relacji był zapewne A. Majkowski.

⁵⁵ Edmund KIZIK, *Pierwsza kaszubska wystawa ludoznawcza w Kościerzynie w 1911 roku*, *Zapiski Historyczne*, t. 82: 2017, z. 3, s. 62.

dziwić, albowiem dla ruchu młodokaszubskiego elementy folklorystyki kaszubskiej, obok naukowo opracowanej oraz potwierdzonej przez pruską statystyką urzędową odmienności językowej, szybko stały się narzędziem propagandy politycznej, co nie było zgodne z zamierzeniami małżeństwa Gulgowskich preferujących regionalne chałupnictwo wiejskie jako sposób na wyjście z biedy. Stąd też ich dość ostrożny dystans wobec narodowo-politycznej aktywności środowiska Majkowskiego, które nie wahało się dla celów doraźnej agitacji przed bezpardonowym atakowaniem nauczyciela z Wdzydz⁵⁶.

Kreowanie w początkach XX w. przez środowiska działające na rzecz ludowości pewnych regionalnie typowych ubiorów nie było niczym nowym. W krajach niemieckich już od dziesięcioleci rozwijały się różnego rodzaju inicjatywy i powstawały liczne stowarzyszenia na rzecz zachowania lub (od)tworzenia strojów ludowych (*Tracht, Volkstracht*), aby odwołać się do powstałego przed 1890 r. bawarskiego „dirndl” dla dziewcząt czy krótkich skórzanych spodni dla tamtejszych mężczyzn⁵⁷. Nie brakowało analogicznych inicjatyw na ziemiach polskich, aby wspomnieć dyskusję na łamach „Świata Kobiecego” (1905–1906) o potrzebie utworzenia narodowego stylu w ubiorze polskim, o próbach stworzenia zbiorów etnograficznych przy Towarzystwie Przyjaciół Nauk w Poznaniu (1909), czy kierunki działań powstałego w 1910 r. Towarzystwa Ludoznawczego. Jednak dla Pomorza szczególnie istotne były podjęte w rejencji szczecińskiej i koszalińskiej wysiłki mające na celu ratowanie relikwów ubiorów ludowych (1909)⁵⁸.

Powróćmy na wschodnie regiony Pomorza, do powiatów kaszubskich rejencji gdańskiej. Zrekonstruowany w Kościerzynie w końcu 1909 r. ubiór „ludowy”, tzw. strój świetlicowy, był odtąd prezentowany przy okazji okolicznościowych zebrań miejscowych aktywistów społecznych, wśród których chłopów jeszcze nie było. Efekt rekonstrukcji musiał wzbudzać uzasadnione zastrzeżenia bardziej doświadczonych ludoznawców, świadomych braku dostatecznej podstawy źródłowej. Charakterystyczna było dość trzeźwa i sceptyczna ocena dostępnych materiałów źródłowych, przeprowadzona przez profesjonalnych badaczy folklorystyki, co znalazło dobitny wyraz w opublikowanej w 1934 r. syntezie poświęconej kulturze ludowej na Kaszubach⁵⁹. Jednak

⁵⁶ Idem, *Verein für kaschubische Volkskunde in Jahren 1907–1914. Ludoznawstwo kaszubskie między niemieckością a polskością*, Zapiski Historyczne, t. 80: 2015, z. 2, s. 31–54.

⁵⁷ Claudia SELHEIM, *Die Entdeckung der Tracht um 1900. Die Sammlung Oskar Kling zur ländlichen Kleidung im Germanischen Nationalmuseum. Bestandskatalog*, Nürnberg 2005.

⁵⁸ Gitta BÖTH, „Gibt es noch eine besondere Volkstracht?“ *Erhebungen zur „Weizacker Tracht“ in der Zeit vor dem Ersten Weltkrieg*, [in:] *Die pommersche Weizackertracht in Deutschland und Polen. Kritik der historisch-ostdeutschen Trachtenpflege*, hrsg. v. Kurt DRÖGE, Oldenburg 2004, <https://www.bkge.de/weizackertracht/8026.html> [dostęp z 1 VI 2020 r.].

⁵⁹ Friedrich LORENTZ, Adam FISCHER, Tadeusz LEHR-SPLAWIŃSKI, *Kaszubi. Kultura ludowa i język*, Toruń 1934, s. 29–39 (F. Lorentz).

równie nikłe były historyczne podstawy do stworzenia haftu neokaszubskiego przez Teodorę Gulgowską w 1906 r. czy ceramiki Franciszka Necla, której pomysłodawcą był w 1909 r. I. Gulgowski we współpracy z gronem kilku niemieckich naukowców i artystów z Gdańska⁶⁰.

Zanim skupimy się na cechach rekonstrukcji przypisanej F. Majkowskiej, należy gwoli ścisłości zaznaczyć, że do pierwszych prób rekonstrukcji stroju kaszubskiego doszło już kilkadziesiąt lat wcześniej. W okazjonalnym katalogu wystawy przemysłowej w Królewcu w 1875 r.⁶¹ odnajdujemy bowiem informację, że osoby z kręgu Elbląskiego Towarzystwa Starożytności (Georg Grunau, Joseph Litten, Ferdinand J. Kaninski i August Wernick), działające w imieniu specjalnego komitetu, przedstawiły publiczności kilka regionalnych strojów ludowych. Obok typów (manekinów czy raczej lalek) prezentujących stroje „litewskie”, „warmińskie”, chłopów z Wyżyny Elbląskiej, Mazur, szypra znad Pasłęki oraz powiatu chojnickiego pokazano również dwa przykłady ubiorów kaszubskich („Kassuben”)⁶². Niestety przedsięwzięcie podjęte przez niemieckich społeczników z Elbląga nie doczekało się bliższych opisów oraz kontynuacji, nie udało się dotychczas znaleźć na ten temat wzmianek w źródłach archiwalnych oraz miejscowej prasie.

Wykreowany na przełomie 1909 i 1910 r. w środowisku młodokaszubskim regionalny strój „świąteczny” stanowił dość swobodną, oddolną syntezę kostiumologiczną stworzoną na podstawie dość skąpych przekazów źródłowych z XIX w., pewnych doświadczeń rodzinnych i wyobrażeń o dawności. Możliwe, że inspirowano się popularnymi ilustrowanymi albumami Alberta Kretschmera⁶³. Jednak najistotniejszą rolę odgrywała relacja Lorcka z 1821 r. z towarzyszącym materiałem ikonograficznym, którą powtórzono w polskiej wersji Zmorskiego w 1861 r. Jedynym bezspornie autentycznym elementem stały się zachowane zabytki złotogłowa (czepce z pierwszej połowy XIX w. ze zbiorów I. Gulgowskiego i innych miejscowych ludoznawców), ewentualnie męskie czapki futrzane. Pozostałe elementy zdobnicze nie miały dostatecznie wyraźnych źródeł historycznych, stanowiąc pokłosie rozwijanego od 1906 r.

⁶⁰ E. KIZIK, *Bieda i kaszubska sztuka ludowa*, passim; idem, *Współpraca Izydora Gulgowskiego z gdańskim Kunstverein w 1909 r.*, passim.

⁶¹ *Provinz-Gewerbe Ausstellung zu Königsberg*, Königsberg 1875, s. 85.

⁶² *Ibid.*, s. 85. W ekspozycji Muzeum Miejskiego w Elblągu znajdowały się lalki w strojach regionalnych; zob. fot. „Korowód weselny” (ok. 1880 r.) w: *Skarby elbląskiego muzeum. 150 lat muzealnictwa w Elblągu*, red. Stanisław CZUBA, Mirosław MARCINKOWSKI, Elbląg 2014, s. 17. Na temat lalek pomorskich w strojach ludowych zob. Bärbel SCHMIDT, *Puppen als Erinnerung an die Weizackertracht*, [in:] *Die pommersche Weizackertracht in Deutschland und Polen. Kritik der historisch-ostdeutschen Trachtenpflege*, hrsg. v. Kurt DRÖGE, Oldenburg 2004, <http://www.bkge.de/weizackertracht/8034.html> [dostęp z 4 VI 2020 r.].

⁶³ Zob. wspólne wydanie popularnego albumu: Albert KRETSCHMER, Carl ROHRBACH, *Die Trachten der Völker. Vom Beginn der Geschichte bis zum 19. Jahrhundert*, Leipzig 1906.

nowego rękodzieła kaszubskiego. Jednak idea była na tyle chwytliwa, że koszule oraz kobiece zapaski otrzymały zdobienia w postaci białego oraz kolorowego haftu neokaszubskiego, jednak bardziej chyba według wzorów F. Majkowskiej aniżeli T. Gulgowskiej. Obok haftów nowym, dość fantazyjnym elementem ubioru kobiecego stała się noszona pod szyją wielka zawiązana w kokardę taśma⁶⁴. Początkowa wiązana z połyskującej jednokolorowej tasiemki, jak to przedstawiono na pierwszym znanym zdjęciu kobiety w ubiorze „kaszubskim” z 1911 r., po latach zastąpiona została szeroką pasmanterią w „szkocką kratę”. Swobodnie zawiązany węzeł zmienił się w sztywną kokardę zszytą oraz sprasowaną na kształt krzyża. Końcówka szerokiej pasmanterii zwisała aż do zapaski. To niezwykle dominujące zdobienie stało się na lata bardzo istotnym i charakterystycznym elementem ubioru kobiecego. Dalece bardziej kłopotliwe było stworzenie nowego stroju męskiego; na zdjęciach zespołów folklorystycznych z Kaszub (lata trzydzieste XX w.) mężczyźni występują we współczesnych strojach rybackich, rzadziej w kostiumach powstałych na podstawie dawnych przekazów⁶⁵. Równoległe przez lata rozwijała się żywiolowa i w zasadzie oddolnie prowadzona rekonstrukcja kaszubskiego stroju⁶⁶, znajdując swoje odzwierciedlenie zarówno w nieusystematyzowanych dotychczas materiałach fotograficznych⁶⁷, jak i opisach środowisk folklorystycznych działa-

⁶⁴ Opis stroju świetlicowego zob. B. STELMACHOWSKA, *Strój kaszubski*, s. 14.

⁶⁵ Na zdjęciu z dożynek w Baninie w 1936 r. można chyba rozpoznać mężczyzn w różnych rekonstrukcjach dawnych ubiorów ludowych, również przypominających jak żywo postacie z ryciny Lorka. Zob. zdjęcie Ernsta Raulina, Narodowe Archiwum Cyfrowe (dalej cyt. NAC), sygn. 1-G-2521. Z kolei na fotografiach zrobionych w czasie Święta Niepodległości w Warszawie w 1938 r. mężczyźni członkowie zespołu pojawili się w surdutach oraz kapeluszach.

⁶⁶ Techniczny opis rozwoju stroju kaszubskiego to temat dla osobnych badań kostiumologicznych, które nie leżą w kompetencjach autora artykułu.

⁶⁷ Zob. np. serię zdjęć Alfreda Świerkosza w zbiorach Narodowego Archiwum Cyfrowego, przedstawiających członków zespołów ludowych z Hallerowa (Wielkiej Wsi) z ok. 1936 r., NAC, sygn. 1-F-59, nr 60; seria 12 zdjęć z lat 1935–1936, NAC, sygn. 1-F-63, nr 1–12; zdjęcia z występu zespołu ludowego z Kaszub w Warszawie, w listopadzie 1937 r. w trakcie obchodów Święta Niepodległości, NAC, sygn. 1-P-2959, nr 2, 4–5; Alfred Świerkosz, *Obchody zaślubin z morzem, Puck, luty 1938 r.*, NAC, sygn. 1-P-3346; *Kaszubi na dożynkach w Cisowej*, zdjęcie M. Kłęczka z 1938 r. (?), NAC, sygn. 1-G-2516, nr 1–2. Ze zdjęć opublikowanych zob. fotografię z dożynek w Spale w 1928 r. w: Józef BORZYSZKOWSKI, *Teodora z Fethków i Izidor Gulgowsy – ich życie i dzieła, rodzina i przyjaciele we Wdzydzach*, Gdańsk 2018, s. 257. Zdjęcia osób w rekonstruowanych ubiorach znajdują się również w spuściźnie po prof. B. Stelmachowskiej w APANwP, sygn. P III – 23. Kilka zdjęć z tego zbioru zob. w: Bożena RONOWSKA, *Kultura ludowa wybranych grup etnicznych Pomorza Gdańskiego w świetle badań etnograficznych prof. Bożeny Stelmachowskiej. Architektura – wierzenia – strój*, Bydgoszcz 2012, https://www.academia.edu/14532162/Kultura_ludowa_wybranych_grup_etnicznych_Pomorza_Gda%C5%84skie_go_w_%C5%9Bwietle_bada%C5%84_etnograficznych_prof._Bo%C5%BCeny_Stelmachowskiej_Architektura_-_wierzenia_-_str%C3%B3j [dostęp z 10 VI 2020 r.].

jących m.in. w Kartuzach i Żukowie⁶⁸. Wiadomo, że samodzielne studia nad kaszubskim ubiorem ludowym na podstawie doświadczeń rodzinnych i bliżej nieznanymi wzorów prowadziła w okresie międzywojennym sama Majkowska⁶⁹. Wykonane przez nią lalki w regionalnych strojach ludowych⁷⁰ zostały zakupione przez Muzeum Miasta Gdyni, a Pomorski Związek Teatrów Ludowych w Toruniu zamówił u niej „ubiór kaszubski żeński”⁷¹. Poważny zbiór zabytków kaszubskiej sztuki ludowej zdeponowany został w połowie lat trzydziestych w Państwowej Szkole Morskiej w Gdyni⁷². Niestety zabytki gromadzone przez różne muzea pomorskie w większości przepadły w czasie drugiej wojny światowej, zarówno były celowo niszczone przez Niemców, jak i wskutek zwykłego wandalizmu czy niedbalstwa. Już wcześniej, bo w czerwcu 1932 r. pożar strawił większość gromadzonych od trzech dekad we Wdzydzach cennych zbiorów małżeństwa Gulgowskich⁷³.

Wiadomo, że kostiumy sporządzone według pomysłów Majkowskiej nosili m.in. członkowie działającego od 1930 r. i kierowanego przez nią kartuskiego zespołu „Welecja”, który występował w Warszawie (2–5 V 1932 r.) i został zaproszony do Belwederu przez prezydenta Ignacego Mościckiego⁷⁴. Zachowany

⁶⁸ Zdjęcie „żukowskiego kółka hafciarskiego” z kwietnia 1939 r. przedstawia kilkanaście dziewcząt towarzyszących ks. Bernardowi Gołomskiemu. Jedna z nich, zapewne któraś z sióstr Ptach, twórczyni w 1938 r. żukowskiej szkoły haftu kaszubskiego, siedzi w kaszubskim stroju „światlicowym” z charakterystyczną, zawiązaną pod szyją wielką kokardą. Zdjęcie opublikowane w: Mieczysław WIDERNIK, *W Drugiej Rzeczypospolitej*, [in:] *Dzieje Żukowa*, red. Błażej ŚLIWIŃSKI, Żukowo 2003, s. 212.

⁶⁹ Swoją rolę w tworzeniu ludowego stroju kaszubskiego od 1932 r. wspomina w 1963 r. Franciszka Majkowska; zob. F. MAJKOWSKA, op.cit., s. 1–2.

⁷⁰ Wykonana przez F. Majkowską ok. 1930 r. lalka w stroju kaszubskim z kokardą w „szkocką kratę” zachowała się w zbiorach Muzeum Piśmiennictwa i Muzyki Kaszubsko-Pomorskiej w Wejherowie.

⁷¹ K. MINCZYKOWSKA, op.cit., s. 127–128.

⁷² Zespół został opisany przez B. Stelmachowską. Materiały znajdują się w spuściźnie badaczki przechowywanej w APANwP, sygn. P III – 23. Zob. Przemysław OLSTOWSKI, *Szkolnictwo i oświata, ruch naukowy, biblioteki i muzea*, [in:] *Historia Pomorza*, t. 5: (1918–1939) *Województwo pomorskie i Wolne Miasto Gdańsk*, cz. 2: *Polityka i kultura*, red. Szczepan WIERZCHOSŁAWSKI, Przemysław OLSTOWSKI, Toruń 2018, s. 217.

⁷³ Mimo ogromu publikacji poświęconych tematyce kaszubskiej, nie dysponujemy żadnym zbiorczym katalogiem dokumentującym zabytki kaszubskiej kultury odzieżowej i rękodzieła tekstylnego (m.in. haftu, czepków, koron weselnych), obiektów zachowanych i zaginionych. Niektóre zdjęcia archiwalne można znaleźć na stronach regionalnych muzeów kaszubskich; zob. Aleksander KOSTUCH, *Franciszka Majkowska prekursorka muzealnictwa kartuskiego i wejherowskiego*, <https://www.muzeum-kaszubskie.pl/component/content/article/10-aktualnosci/203-franciszka-majkowska-prekursorka-muzealnictwa-kartuskiego-i-wejherowskiego>, nr 6, 8 (zdjęcia członków zespołu „Welecja”) [dostęp z 10 VI 2020 r.].

⁷⁴ Franciszek KWIDZIŃSKI, *Kaszubskie stroje ludowe*, Kartuzy 1998, s. 7. Zob. zdjęcie „chóru kaszubskiego” (zapewne członków zespołu „Welecja”) wykonane przez Henryka Poddębskiego w 1932 r., dostępne online w: Biblioteka Narodowa w Warszawie, Zbiory Mieczysława Orł-

materiał fotograficzny pozwala na obserwowanie ewolucji ubiorów, szczególnie kobiecego⁷⁵. Ten typ był popularyzowany przez przedwojenne prezentacje artystyczne i pocztówkowe, również w stylistyce *art déco*⁷⁶. Mimo pojawiania się innych propozycji stylistycznych⁷⁷ typ ten uzyskał największą popularność. Co istotniejsze, tradycja przetrwała ciężki dla miejscowego ruchu folklorystycznego okres drugiej wojny światowej, albowiem w takich strojach zostali sfotografowani przedstawiciele kaszubskiego zespołu ludowego przy okazji nagrań w Polskim Radiu w Gdańsku w marcu 1946 r.⁷⁸

Strój ewoluował i nową jego odmianę zademonstrowano w trakcie Festiwalu Sztuki Ludowej w Sopocie w 1949 r.⁷⁹ W strojach zrywających już z koncepcją F. Majkowskiej⁸⁰ ukazano również członkinie ludowego zespołu uwidocznione na ujęciach filmowych Polskiej Kroniki Filmowej z 1954 r. Twórczynią nowej stylizacji była współpracująca z Centralą Przemysłu Ludowego i Artystycznego (Cepelią) Bożena Stelmachowska. Uczona, która w okresie międzywojennym prowadziła intensywne badania ludoznawcze na Pomorzu i wielokrotnie stykała się z różnymi postaciami ludowego ubioru neokaszubskiego, wyraźnie nie zaakceptowała efektów oddolnego procesu twórczego. Widziała w nim, podobnie jak w hafcie wdzydzkim Teodory Gulgowskiej, twór współczesny bez wyraźnych podstaw historycznych. Dowodziła, „że ludzie, którzy w drodze wywiadów terenowych sięgali przed półwieczem do żywej jeszcze tradycji ustnej, nie wywiązali się dobrze ze swego zadania. Nie umieli bowiem odróżnić cech typowych stroju od jego cech przypadkowych”⁸¹. Jej krytyka

---

wicza, sygn. F.65075/II, <https://polona.pl/item/chor-kaszubski,NjY5MjI2NTc/0/#info:metadata> [dostęp z 21 VI 2020 r.].

⁷⁵ F. KWIDZIŃSKI, op.cit., s. 7; B. STELMACHOWSKA, *Strój kaszubski*, s. 13 (ryc. 9. „Kaszubki w stroju z I połowy XX w.” – bez podania źródła).

⁷⁶ Zob. pocztówki autorstwa Wacława Boratyńskiego pt. „Wilk morski i Kaszubka” (ok. 1930 r.) oraz „Typy ludowe kaszubskie” (1937–1939); ta druga dostępna online w: Biblioteka Narodowa w Warszawie, sygn. DŻS XII 8b/p.31/7, <https://polona.pl/item/typy-ludowe-kaszubskie,NzQzMzUxMzE/0/#info:metadata> [dostęp z 20 VI 2020 r.].

⁷⁷ Zob. ilustrowany szkicami ludowych strojów kociewskiego oraz borowiackiego artykuł: Józef GAJEK, *Siły etniczne na pograniczu polsko-niemieckim*, Słowo Pomorskie, 1 I 1939, nr 1, s. IV, VII.

⁷⁸ F. KWIDZIŃSKI, op.cit., s. 8.

⁷⁹ B. STELMACHOWSKA, *Strój kaszubski*, s. 14. Stroje kobiece „z kokardami” przez pewien czas były jeszcze używane, zob. zdjęcie z IV Przeglądu Amatorskich Zespołów Artystycznych Marynarki Wojennej, Dziennik Bałtycki, 8 VII 1953, nr 161.

⁸⁰ *Nie damy ziemi. Dożynki na Ziemiach Odzyskanych*, Polska Kronika Filmowa 32/46, 25 IX 1946, Repozytorium Cyfrowe Filmoteki Narodowej, <http://www.repozytorium.fn.org.pl/?q=pl/node/4863> [dostęp z 5 VI 2020 r.]. Dziewczęta z kaszubskiego zespołu ludowego z charakterystycznymi kokardami ukazane zostały w reportażu filmowym produkcji Wytworni Filmów Dokumentalnych i Fabularnych pt. *Egzamin z 1954 r.*, który dotyczył elektryfikacji wsi na Kaszubach; zob. <https://www.youtube.com/watch?v=y7HvjdpGdDs> [dostęp z 6 VI 2020 r.].

⁸¹ B. STELMACHOWSKA, *Strój kaszubski*, s. 13.

stanowiła odrzucenie oddolnych tendencji estetycznych, może nie całkowicie spontanicznych, a sterowanych i wzorowanych na tendencjach powszechniejszych, lecz jednak zainicjowanych w lokalnych środowiskach kaszubskich. Uczona, współpracując ściśle z utworzoną w 1950 r. Cepelią, dzieliła czas pomiędzy środowiskami naukowymi Poznania i Torunia, proponując miejscowym regionalistom kaszubskim nową, naukową rekonstrukcję przeprowadzoną na podstawie źródeł historycznych pisanych i ikonograficznych. Podobny program opracowała dla terenów przyłączonego po 1945 r. do Polski Pomorza Zachodniego⁸². Nie była odosobniona w swoich zamierzeniach projektowych, albowiem pracami zajmowali się członkowie Towarzystwa Miłośników Muzeum Kaszubskiego w Kartuzach⁸³, również osoby prywatne⁸⁴. Chociaż w dyskusji brał udział również Józef Gajek, inny z badaczy miejscowej kultury ludowej, to jego wpływ był ograniczony.

Interesujące, że w latach 1953–1954 forum dyskusyjnym służącym zebraniu oraz wstępnej analizie źródłowej stały się łamy „Dziennika Bałtyckiego”, gdzie w dodatku weekendowym „Rejsy” A. Bukowski prowadził kolumnę „Nór-cyk kaszubski”. Poza Bukowskim⁸⁵ do „Dziennika Bałtyckiego” teksty źródłoznawcze pisywała również B. Stelmachowska⁸⁶. Badaczka, tworząc koncepcję

⁸² Na temat roli B. Stelmachowskiej oraz innych polskich etnologów w „tworzeniu zachodniopomorskiego ubioru ludowego” po 1945 r. zob. inspirujący artykuł: Katinka SEEMANN, *Die polnische Re-Konstruktion der Weizackertracht als regionales Identitätssymbol nach 1945*, [in:] *Die pommersche Weizackertracht in Deutschland und Polen. Kritik der historisch-ostdeutschen Trachtenpflege*, hrsg. v. Kurt DRÖGE, Oldenburg 2004, <http://www.bkge.de/weizackertracht/8033.html> [dostęp z 1 VI 2020 r.].

⁸³ „W ostatnim kwartale [1949 r. – E.K.] przystąpiono do wykonania 50 kompletów kaszubskich strojów ludowych”; Sprawozdanie Towarzystwa Miłośników Muzeum Kaszubskiego w Kartuzach dla Wydziału Administracyjnego Zarządu Miejskiego w Gdańsku, [po 30 X 1949], APGd., sygn. 1165/1042, s. 8. Dodatkowe informacje o pracach nad strojami kaszubskimi w latach 1949–1950 (m.in. korespondencja z Bożeną Stelmachowską oraz kosztorysy) znajdują się w spuściźnie po Andrzeju Bukowskim; zob. Angelika POTRACKA, *Profesor Andrzej Bukowski (1911–1997). Z życia i działalności pomorskiego regionalisty*, [w druku].

⁸⁴ Z propozycjami rekonstrukcyjnymi zgłosił się do Ministerstwa Kultury i Sztuki w 1950 r. miejscowy działacz regionalny Kazimierz Banaś-Purwin; zob. Maciej HEJGER, *Kazimierz Banaś-Purwin (1890–1952) – gdański działacz społeczny, obrońca ludności rodzimej*, [in:] *Pamięci historyka polskich kresów Tadeusza Gasztolda*, red. Józef LINDMAJER, Słupsk 2003, s. 159–160. Informację zawdzięczam uprzejmości dr Sylwii Bykowskiej z Instytutu Historii PAN.

⁸⁵ A. BUKOWSKI, *O dawnym stroju kaszubskim*, passim; idem, *Opis stroju kaszubskiego z roku 1777*, passim.

⁸⁶ Bożena STELMACHOWSKA, *Kaszubski strój ludowy*, *Dziennik Bałtycki. Rejsy*, 20–21 IX 1953; eadem, *O węgwie, muce i buksach*, *Dziennik Bałtycki. Rejsy*, 29–30 XI 1953; eadem, *Idzie Kaszulka usznurowana*, *Dziennik Bałtycki. Rejsy*, 7–8 II 1954 (wraz z rysunkami projektowymi); eadem, *Siedem sznurków i paciorków miała u szyi...*, *Dziennik Bałtycki. Rejsy*, 25–26 IV 1954; eadem, *Parczewski o stroju słowińskim*, *Dziennik Bałtycki. Rejsy*, 13–14 VI 1954 (wraz z archiwalną fotografią).

stroju ludowego dla Kaszub w granicach województwa gdańskiego, które mieściło się z grubsza w granicach przedwojennego Pomorza, odrzuciła wzornictwo ubiorów Kabatków, lecz z braku dostatecznego materiału opisowego oraz ikonograficznego z terenu powiatów kaszubskich sięgnęła po źródła gdańskie z XVI do XVIII w. Uzasadnieniem tego zabiegu była przyjęta teza o stałym słowiańskim, kaszubsko-polskim charakterze szerokich rzesz uboższej ludności Gdańska i to nie tylko w okresie wczesnego średniowiecza przed 1308 r., lecz także w całym okresie nowożytnym. Autorka, mając za sobą studia u prof. Józefa Kostrzewskiego oraz przedwojenną działalność w Narodowej Demokracji i napisawszy pracę w początkach lat pięćdziesiątych ubiegłego wieku, nie przytoczyła żadnych argumentów na poparcie owej tezy, traktując ją jako niepodważalną i udowodnioną. W pracy o stroju kaszubskim odwołała się do autorytetu wybitnego historyka kultury, socjologa i etnografa Jana Stanisława Bystronia, który interpretując gdańskie źródła ikonograficzne, stwierdził, co następuje: „wśród charakterystycznych typów gdańskich musiało więc być także i dość dużo polskich. Można by przypuszczać, że do nich zaliczyć wolno niańkę i mamkę, może także «Gemein Handwercks Frawen», żony rzemieślników, dalej «Umbitter Weiber», kobiety zapraszające na uroczystości rodzinne, jakby jakieś mistrzynie zwyczajowych ceremonii, służące, posługaczki w browarze, ogrodniczki podmiejskie, wreszcie najwyraźniej chyba rybaczki, w których śmiało możemy widzieć Kaszubki, sprzedające pomuchle i flądry”⁸⁷.

Pogląd, że miasto było nieprzerwanie zamieszkane przez liczną grupę ludności polskiej, był zgodny z tradycją zachodniej myśli endeckiej, wzmocnioną i zwielokrotnioną dodatkowo przez komunistyczną propagandę po 1945 r., co znalazło m.in. swój znamienny wyraz w obchodach 950-lecia Gdańska (1947)⁸⁸. Trudno mieć pretensje do autorki, albowiem rzeczony paradygmat podlegający różnym modyfikacjom oraz meandrom interpretacyjnym pojawia się nawet w najpoważniejszych późniejszych syntezach dziejów Gdańska. Przykładowo w syntezie Edmunda Cieślaka i Czesława Biernata (1 wyd. 1961) odnajdujemy informację o tym, że „najwięcej przybyszy [do Gdańska po 1772 r. – E.K.] pochodziło z okolicznych ubogich wsi kaszubskich, gdzie liczne rodziny wielodzietne nie znajdowały na miejscu dostatecznego zatrudnienia”⁸⁹. Również Maria Bogucka, doskonała przecież badaczka dziejów nowożytnych, charakteryzując społeczność miasta w XVI–XVII w., pisze m.in., że „w przeciwieństwie do jednolitego niemieckiego patrycjatu istniały wśród pospólstwa liczne grupy ludności polskiej, w tym w znacznej części

⁸⁷ Jan S. BYSTROŃ, *Typy ludowe J. P. Norblina*, Kraków 1934, s. 10.

⁸⁸ Peter O. LOEW, *Gdańsk i jego przeszłość. Kultura historyczna miasta od końca XVIII wieku do dzisiaj*, tł. Janusz MOSAKOWSKI, Gdańsk 2012, s. 318–321, 326–336.

⁸⁹ Edmund CIEŚLAK, Czesław BIERNAT, *Dzieje Gdańska*, Gdańsk 1975, s. 321.

kaszubskiej⁹⁰, i nieco dalej, że wśród plebsu (najuboższej i pozbawionej praw miejskiej ludności) „Polacy, w tym zwłaszcza Kaszubki, występowali tu jeszcze liczniej niż w pospólstwie”⁹¹. Generalnie jednak w nowożytnych tomach *Historii Gdańska* zwykle unikano podejmowania tego rodzaju kontrowersyjnych i trudnych tematów lub też często niemożliwych do uzasadnienia. W migracjach do Gdańska w okresie nowożytnym uczestniczyli przede wszystkim mieszkańcy z mniejszych miast pomorskich, plebs tylko w niewielkim stopniu wywodził się z kaszubskich wsi pańszczyźnianych. Również sezonowi robotnicy rolni napływający w okresie żniw pochodzili raczej z Powiśla, Mazowsza i nawet Podlasia, na co już przed laty wskazywał Antoni Mączak⁹². Ludność chłopska migrująca do Gdańska zwykle przybywała z należących do miasta wsi na Żuławach, Wyżynie oraz Mierzei, które w okresie reformacji przeszły na luteranizm, stanowiąc dla Gdańska rezerwuarną siłę roboczą oraz zaplecze żywnościowe. A jeśli już niania lub inna służąca była zatrudniana do nauki języka polskiego – jak to wspomina w początkach XIX w. Johanna Schopenhauer – to z dbałości o charakter nauczanego języka z reguły nie były to Kaszubki⁹³.

Bezdiskusyjne przyjęcie paradygmatu o polsko-kaszubskim pochodzeniu plebsu skutkowało tym, że wszelkie gdańskie przekazy ikonograficzne ukazujące wygląd miejscowych typów z miejskich środowisk służących, wyrobników, ubogich domokrażców były przez B. Stelmachowską konsekwentnie interpretowane jako przykłady typów kaszubskich odzianych w regionalne stroje chłopskie: „posiadamy szczegółowe wiadomości o kaszubskim stroju kobiecym w XVI w. dzięki sztychom Antoniego Möllera i G[eorga] Brauna”⁹⁴. Autorka przedstawiła służących towarzyszących gdańskiej rodzinie patrycjuszowskiej wyobrażonej w 1575 r. w sławnym atlasie Georga Brauna i Fransa Hogenberga *Civitates orbis terrarum*⁹⁵ interpretuje jako przykład dziewcząt

⁹⁰ Maria BOGUĆKA, *Przemiany społeczne i walki społeczno-polityczne w XV i XVI w.*, [in:] *Historia Gdańska*, t. 2: 1454–1655, red. Edmund CIEŚLAK, Gdańsk 1982, s. 213.

⁹¹ *Ibid.*, s. 214.

⁹² Antoni MĄCZAK, *Robotnicy rolni z Mazowsza i Podlasia na Żuławach w początkach XVI wieku*, Rocznik Białostocki, t. 3: 1962, s. 401–408; idem, *Gospodarstwo rolne na Żuławach Malborskich w początkach XVII wieku*, Warszawa 1962, s. 40; Przemysław SZAFRAN, *Żuławy Gdańskie w XVII wieku*, Gdańsk 1981, s. 62; dane po 1772 r. zob. Max BÄR, *Westpreußen unter Friedrich dem Großen*, Bd. 1, Berlin 1909, s. 316. Johanna Schopenhauer zapamiętała ubiór polskich chłopów pomagających w pracach polowych na Żuławach: „Biała chusteczka, nieraz wdzięcznie wokół głowy owinięta, długa, niebieska, ściśle przepasana suknią z najgrubszego wełnianego sukna była całym ich odzieniem, a trzewików i pończoch nie znały w ogóle”; Johanna SCHOPENHAUER, *Gdańskie wspomnienia młodości*, tł. i opr. Tadeusz KRUSZYŃSKI, Gdańsk 2010, s. 74.

⁹³ *Ibid.*, s. 16–17. *Nota bene* polska niania młodej Johanny pochodzić miała z okolic Torunia.

⁹⁴ B. STELMACHOWSKA, *Strój kaszubski*, s. 56.

⁹⁵ Georgius BRUIN, Franciscus HOGENBERGIUS, *Civitates orbis terrarum. De praecipuis totius universi urbibus liber secundus*, Coloniae Agripinae 1575, ryc. 46; zob. też wydanie niemieckie: Georg BRAUN, Frans HOGENBERG, *Beschreibung und Contrafactur von den vornemsten*

z Kaszub. I konsekwentnie sztychy Antona Möllera z cyklu *Omnium statuum foeminei sexus ornatus* (1601 r.) to według B. Stelmachowskiej „rybaczki kaszubskie” oraz „jarzyniarki kaszubskie”⁹⁶. Również proszarka weselna („Um-bitterin”), czyli osoba, która zajmowała się organizacją ceremonii rodzinnych po wykupieniu tego stanowiska od Rady Miejskiej, została zaliczona przez uczoną do podgdańskich typów kaszubskich⁹⁷. Badaczka operuje ważnymi z kostiumologicznego punktu widzenia sztychami Matthausa Deischa z cyklu „Gdańscy wywoływacze” (Danziger Ausrufer) z lat 1762–1765⁹⁸. Stelmachowska, lekceważąc towarzyszące rycinom zawołania podane w mowie gdańskich plebejuszy (Plattdeutsch), a odwołując się do autorytetu Bystronia, z którym współpracowała w Poznaniu, potraktowała sztychy z przedstawieniami miotlarza gdańskiego, roznosiciela mleka, żeglarza, również flisaka i sprzedawcy garnków⁹⁹, jako reprezentatywne dla typów kaszubskich z ulic wielkiego miasta. Ten sposób rozumowania pozwolił B. Stelmachowskiej, by za Tadeuszem Sewerynem dość dowolnie kreślić granice występowania zasięgu stroju kaszubskiego w latach 1800–1850¹⁰⁰. Do tego obszaru włączono nie tylko Gdańsk, lecz także część Żuław, a nawet Mierzei Wiślanej, gdzie Kaszubi z całą pewnością nie zamieszkiwali. Powyższa ikonografia ukazuje z niewielkimi tylko wyjątkami (polski handlarz garnkami) różnych przedstawicieli zamieszkałej w Gdańsku niemieckiej ludności plebejskiej, których ubiory podlegały odgórnym regulacjom urzędowym¹⁰¹. Podobnie było na

---

Stetten der Welt, Cöln 1576; Zofia JAKRZEWSKA-ŚNIEŻKO, *Najstarszy widok panoramiczny Gdańska Franciszka Hogenberga z 1573 roku*, Libri Gedanensis, t. 4–5: 1970–1971, s. 45–77.

⁹⁶ B. STELMACHOWSKA, *Strój kaszubski*, s. 17–18 (ryc. 11–12). Autorka nawiązuje do ilustracji zamieszczonych w klasycznej syntezie: Jan S. BYSTRONŃ, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI–XVIII*, t. 2, Warszawa 1934, s. 72, 137, 487, 534.

⁹⁷ B. STELMACHOWSKA, *Strój kaszubski*, s. 16. Na temat funkcji proszarki weselnej zob. Edmund KIZIK, *Wesele, kilka chrztów i pogrzebów. Uroczystości rodzinne w mieście hanzeatyckim od XVI do XVIII wieku*, Gdańsk 2001, s. 61–69 (tam literatura przedmiotu).

⁹⁸ *Portret ponad wszystko. Jacob Wessel i jego wiek. Sztuka gdańska XVIII wieku. Katalog wystawy w Muzeum Narodowym w Gdańsku 15.12.2005 – 26.02.2006*, red. Anna MOSINGIEWICZ, Dariusz KACZOR, Gdańsk 2005, s. 197–200 (tam literatura przedmiotu); Mateusz DEISCH, *Gdańscy wywoływacze. Reprint rycin z 1763 roku*, red. Agnieszka KOCHANOWSKA, Gdańsk 2019.

⁹⁹ B. STELMACHOWSKA, *Strój kaszubski*, ryc. 4–5, 24–25.

¹⁰⁰ *Ibid.*, s. 27 (ryc. 21).

¹⁰¹ Zob. Edmund CIEŚLAK, *Rozporządzenie w sprawie służby najemnej wydane w Gdańsku 17 marca 1705 r.*, Rocznik Gdański, t. 19–20: 1960–1961, s. 373–393; Edmund KIZIK, „Ungehorsam, hochmut, frevel und bosheit des gesindes”. *Służba domowa w świetle gdańskich ustaw przeciwko zbytkowi z połowy XVI – XVII wieku*, [in:] *Miasta i mieszczaństwo w Europie Środkowo-wschodniej do połowy XIX wieku*, red. Dorota MICHAŁUK, Krzysztof MIKULSKI, Toruń 2003, s. 347–370; idem, *Egzekucja gdańskich ordynacji o służbie domowej w XVIII wieku*, [in:] *Dom, majątek, klient, sługa. Manifestacja pozycji elit w przestrzeni materialnej i społecznej (XIII–XIX wiek)*, red. Marcin R. PAUK, Monika SACZYŃSKA, Warszawa 2009, s. 227–239.

Żuławach¹⁰², a zachowane materiały dotyczące strojów chłopskich na należących do Gdańska terytoriach wiejskich nie pozwalają na tego rodzaju interpretacje¹⁰³. Nieznany jest wpływ ubiorów gdańszczan na odzienie mieszkańców wsi spoza terytorium miasta, podobnie jak liczebność społeczności Polaków przebywających w Gdańsku. Nie stanowili oni jednak grupy dostatecznie zwartej, również z religijnego punktu widzenia, a ich liczba podlegała okresowym fluktuacjom. Jedyną dużą grupą polskich chłopów wyróżniającą się w mieście swoim charakterystycznym ubiorem byli flisacy, często chłopi z dóbr szlacheckich w Koronie, którzy pojawiali się w Gdańsku w sezonie spławnym w swych ubiorach regionalnych, dalece różnych od ubiorów mieszczańskich i szlacheckich, dlatego też łatwo rozpoznawalnych i opisywanych przez różnych obserwatorów życia codziennego¹⁰⁴. I tylko takich przedstawicieli warstwy chłopskiej można odnaleźć w opisach lub gdańskim malarstwie rodzajowym okresu nowożytnego i XIX w.¹⁰⁵ Poważniejsze migracje kaszubskie do Gdańska rozpoczęły się dopiero po połowie XIX w. wraz z zakończeniem procesu uwłaszczenia i uprzemysłowieniem miasta (*Landflucht*). Jednak proces industrializacji Gdańska był znacząco opóźniony w stosunku do innych regionów królestwa pruskiego, a jego ograniczony charakter nie był w stanie zapobiec odpływowi miejscowej ludności chłopskiej na zachód do centrów przemysłowych Prus (*Ostflucht*).

Powracając do kwestii rekonstrukcji ludowego ubioru Kaszubów, należy stwierdzić, że bezkrytycznie przyjęte założenia poznawcze oraz błędnie zinterpretowana ikonografia uboższych warstw niemieckiej ludności ówczesnego Gdańska¹⁰⁶ skutkowałą powstaniem dwóch dalece wyidealizowanych, kolorowych rekonstrukcji ludowych ubiorów kaszubskich dla mężczyzn i kobiet.

¹⁰² W relacji z 1722 r. Abraham Hartwich twierdzi, że na skutek działalności Sądu Wyższego Malborskiego (egzekucje ordynacji odzieżowych z lat 1684 i 1701) udało się powstrzymać przepych zamożnych chłopów; zob. Abraham HARTWICH, *Geographisch-historische Landes-Beschreibung derer dreyen im Pohlischen Preussen liegenden Werdern, Königsberg 1722*, s. 50–53.

¹⁰³ Edmund KIZIK, *Gospodarstwo chłopskie na Żuławach Wiślanych w świetle inwentarzy pośmiertnych z XVIII wieku*, [in:] *Cywilizacja prowincji Rzeczypospolitej szlacheckiej*, red. Aleksander JANKOWSKI, Andrzej KLONDER, Bydgoszcz 2004, s. 329–343 (zob. aneks źródłowy). Niestety gdańskie muzea, przede wszystkim kierowane przez Ericha Keysera Staatliches Landesmuseum für Danziger Geschichte (od 1939 r. Gaumuseum für westpreussische Geschichte), straciły w czasie ostatniej wojny większość zabytkowych ubiorów oraz tekstyliów pochodzących z okresu od XVI do początku XX w.

¹⁰⁴ Egzaltowane opisy polskich flisaków – „szymków” zob. J. SCHOPENHAUER, op.cit., s. 67.

¹⁰⁵ Przykładowo zob. D. CHODOWIECKI, op.cit., passim.

¹⁰⁶ Zob. zarysy kostiumoznawcze bez materiału ilustracyjnego: Elly SCHAUMANN, *Beiträge zu einer Geschichte der Tracht in Danzig*, Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins, H. 73: 1937, s. 7–62; Edmund KIZIK, *Ubiory gdańskich mieszczek w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, Rocznik Gdański, t. 57–58: 2007–2008, s. 17–31 (tam również literatura przedmiotu).

Jedna prezentowała parę w „stroju Kaszubów gdańskich z II połowy XVIII w.”, druga „strój Kaszubów z Pojezierza z I połowy XIX w.” Ostatnia z propozycji B. Stelmachowskiej, po dokonaniu pewnych modyfikacji, została przyjęta od 1954 r. jako obowiązująca dla ludowego stroju kaszubskiego.

Odpowiedzi na pytanie, jak ubierali się Kaszubi oraz inni miejscowi chłopci z rejencji gdańskiej w pierwszej połowie XIX w., można poszukiwać w rysopisach osób z listów gończych, które rozsyłano za ukrywającymi się rekrutami, dezertarami, zbiegłymi służącymi, różnymi wagabundami. Kwerendą objęto roczniki prasy ogłoszeniowej dla rejencji gdańskiej, kwidzyńskiej, bydgoskiej i koszalińskiej od roku 1811 aż do lat czterdziestych XIX w.¹⁰⁷ Wynika z nich, że w pierwszej połowie XIX w. na terenie rejencji gdańskiej, podobnie jak w sąsiednich koszalińskiej, kwidzyńskiej czy bydgoskiej, powszechnie noszono odzienie wierzchnie utrzymane w różnej tonacji koloru niebieskiego: od granatu po jasnoniebieski. Odpowiada to zarówno uwagom współczesnych, jak i ustaleniom B. Stelmachowskiej, lecz inaczej być nie mogło, albowiem od połowy XVIII w. do powszechnego użycia wszedł tani barwnik – błękit berliński lub pruski (*Preußisch blau*, błękit Turnbulla), czyli żelazocyjanek potasowo-żelazowy¹⁰⁸. Mundury wojska pruskiego farbowano na niebiesko, który stał się bez mała kolorem „narodowym”. Według regulaminu marynarki wojennej z 1866 r. marynarze zwolnieni ze służby mogli zatrzymywać części umundurowania¹⁰⁹.

Poza wpływem uniformów wojskowych na modę męską istotną była przeprowadzona w Królestwie Pruskim standaryzacja ubiorów urzędniczych. W 1804 r. ustalono odpowiednie wzory ubiorów dla urzędników królewskich różnego szczebla, wśród których, szczególnie w niższych, dominującą rolę odgrywała również barwa granatowa, ewentualnie niebieska, dla niektórych funkcyjnych, jak np. czarny dla urzędników górnictwa, dla służb leśnych zielony¹¹⁰. Dlatego trudno znaleźć mężczyzn ze środowisk chłopskich kaszubskich i niekaszubskich rejencji gdańskiej, którzy nie nosiliby niebieskich płaszczy, kurtek, kamizel czy nawet spodni w barwach od ciemnego granatu aż po jasnoniebieski, albowiem barwnik łatwo ulegał spraniu i płowieniu. Warto sięgnąć do opisów z pruskich regionalnych gazet ogłoszeniowych. Przykładowo poszukiwany w 1820 r. Joseph Lukowski ze Szpęgawska ubrany był w ciemnoniebieską kurtkę („Jacke – dunkelblau”), ciemnoniebieską kamizelkę („Weste – des-

¹⁰⁷ Nazwiska poszukiwanych podaję w wersji źródłowej.

¹⁰⁸ Funt błękitu berlińskiego kosztował w latach 1775–1786 w Gdańsku 90 gr; zob. Tadeusz FURTAK, *Ceny w Gdańsku w latach 1701–1815*, Lwów 1935, s. 265.

¹⁰⁹ Wolfgang RUDOLPH, *Morskie i miejskie elementy w kulturze nadbrzeżnych wsi kaszubskich około 1900 roku*, Rocznik Gdański, t. 41: 1981, z. 2, s. 63–64.

¹¹⁰ Zob. listę skradzionych części oficjalnego uniformu podleśniczego w Skarlinie w: *Amts-Blatt der Königlichen Regierung zu Marienwerder* (dalej cyt. *Amtsblatt Marienwerder*), 2 XI 1821, Nr. 42, s. 317.

gleichen”) i nosił białe lniane spodnie¹¹¹. Sukienne kurtki w niebieskim kolorze nosili zarówno poszukiwani w tym samym roku David Malzahn, pochodzący z pomorskiego Karlina¹¹², jak i Jacob Golla, muszkieter rodem ze Swarzewa¹¹³. W „signalement” dwudziestopięcioletniego Golli, mówiącego po polsku i niemiecku, odnotowano tatuaż (monogram Jezusa Chrystusa IHS z bukietem kwiatów pod koroną). Miał na sobie „Jacke – blau tuchene mit gelben Kragen, Weste, blau tuchene, Hosen, grau tuchene mit rother Kante. Mütze, blau tuchene mit rothem Besatz und Schirm, Halstuch, roth bunt kattunes”¹¹⁴. Ubiór Josepha Rutza, rekruta z Piechowic, opisano następująco: „Bei der Aushebung trug er einen Rock, Jacke und Weste von dunkelblauem Tuch, weiß leinene Hosen, gewöhnliche Stiefeln, runden Huth roth und weißes Halstuch und hat 4 Hemden mitgenommen”¹¹⁵. Mówiący po niemiecku i polsku dezertor Christian Mielcke z Kleszczewa spod Trąbek Wielkich ubrany był w: „Jacke, blau tuchene mit ziegelrothen Aufklappen und Achselklappen, dergleichen Unter-Jacke mit bezogenen Knöpfe, lange graue leinwandne Hosen und Unterhosen, grau tuchene Mütze und schwarz tuchenes Halstuch”¹¹⁶. Podobnie opisano ubiór żołnierza Franza Dollinskiego z odległego Kitnowa pod Radzyniem: „Jacke – blau tuchene, Hosen, weite leinene, darunter noch Tuchhosen, Halb-stiefeln [...]”. Zbiegły po raz czwarty Mathias Spitz miał na sobie „Ueberrock, blau, mit gelben Knöpfen. Jacke, eben eine solche. Weste, grau und geflickt, ins gelbe. Hosen, weiß leinene. Stiefeln, ordinaire. Huth, schwarz und rund. Halstuch, gelb und rothbunt kattunenes” (1818)¹¹⁷. Podobnie brzmiących przykładów źródłowych nie brakuje¹¹⁸. Należy też zwrócić uwagę, że mamy do czynienia z cechami ponadregionalnymi, albowiem w dwujęzycznym liście gończym scharakteryzowano postać niezamieszkałego w regionie niejakiego Kazimierza Szulejewskiego jako ubranego w „ciemno szarą suknię sukieną, katanę modrą płócienną, modrą sukieną kamizelkę, jasno-modre sukienne spodnie,

¹¹¹ Amts-Blatt der Königlichen Regierung zu Danzig (dalej cyt. Amtsblatt Danzig), 6 VII 1820, Nr. 27, s. 310.

¹¹² Amts-Blatt der Königlichen Regierung zu Köslin (dalej cyt. Amtsblatt Köslin), 5 II 1821, Nr. 27, s. 225–226.

¹¹³ Amtsblatt Danzig, 5 II 1821, Nr. 27, s. 394. Po kilkunastu miesiącach ukrywania się został schwytany; zob. Amtsblatt Marienwerder, 31 I 1823, Nr. 3, s. 27.

¹¹⁴ Amtsblatt Danzig, 5 II 1821, Nr. 27, s. 394.

¹¹⁵ Amtsblatt Danzig, 1 III 1821, Nr. 9, s. 128. Informacja o schwytaniu zbiega ukazała się w: Amtsblatt Danzig, 10 V 1821, Nr. 19, s. 267.

¹¹⁶ Amtsblatt Danzig, 8 III 1821, Nr. 10, s. 154.

¹¹⁷ Amtsblatt Danzig, 17 IX 1818, Nr. 18, s. 375.

¹¹⁸ Amtsblatt Danzig, 27 II 1823, Nr. 9, s. 144 (Jakob Wittke z Jelintz [?] k. Kartuz); Amtsblatt Danzig, 15 V 1823, Nr. 20, s. 323 (Michael Zabłotzki z Bobrowa pod Starogardem); Amtsblatt Danzig, 4 X 1826, Nr. 40, s. 355 (Andreas Schulz z Zagórza pod Rumią); Amtsblatt Danzig, 16 VIII 1826, Nr. 33, s. 220–221 (Michael Rembowski z Mostów).

czarny kapelus i przechodzone buty” (1826)¹¹⁹. Poszukiwany w 1827 r. Antoni Zakrzewski „najczęściej chodził w płaszczu sukienym granatowym starym, w sukni podobnie starej granatowej na haftki zapinanej i w spodniach cienkich płóciennych, na głowie miał kapelus stary ordynaryjny [...]”¹²⁰. Części umundurowania¹²¹, specjalnych ubiorów więziennych¹²² lub odzienia wyróżniającego się polskim krojem z reguły były odnotowane w opisach¹²³. Przykładowo polską kurtkę z szamerunkami nosił w 1818 r. niejaki Matthias Milewski, z zawodu rzeźnik, zbiegły z aresztu w Iławie: „Jacke, braun tuchne, Polnische Kurtka mit hellbraunen Schnüren, Hosen, grobe leinene weiße [...]”¹²⁴. W polskim odzieniu chodziła opisana w liście gończym służąca z Gąsawy Margaretha Mathiasowa („Dunkelbau tuchene Polnische Frauen-Jacke mit Haken und Oesen [...]”¹²⁵) czy też pewien poszukiwany w Prusach Zachodnich chłop zbiegły z poznańskiego (1824)¹²⁶. Jednak większość ubiorów noszonych przez pochodzących z Wielkopolski mężczyzn nie odbiega od znanych z Pomorza Gdańskiego, aby zacytować rysopis Valentina Bartosza z Osieka spod Wyrzyska, który ubrany był w „eine alte blaue Jacke, ein Paar blautuchene Hosen, eine alte rothkattune Jacke, ein altes buntes seidenes Halstuch [...] einen alten blauen Mantel, eine blautuchene Mütze mit rothem Tuch besetzt” (1827)¹²⁷. Podobnie nosił się mówiący tylko po niemiecku podpalacz Martin Fothke (Foth) z Huty Górnej w powiecie kartuskim: „Rock von blau wollenem Zeuge,

¹¹⁹ Amts-Blatt der Königlichen Regierung zu Bromberg (dalej cyt. Amtsblatt Bromberg), 12 I 1827, Nr. 2, s. 31–32.

¹²⁰ Amtsblatt Bromberg, 27 VII 1827, Nr. 30, s. 613–614.

¹²¹ Przykładowo zob. Amtsblatt Danzig, 23 XI 1825, Nr. 47, s. 714 (Joseph Rosnoga alias Lewandowski z Pogutek); Amtsblatt Danzig, 30 VIII 1826, Nr. 35, s. 294–295 (muskietier Michael Pädtker ze Smażyna); Amtsblatt Danzig, 21 II 1827, Nr. 8, s. 47 (fizylier Ignaz Logowski z Brodnicy); Amtsblatt Danzig, 5 VIII 1840, Nr. 32, s. 188 (Carl Dyball z Ięborskiego); Amtsblatt Danzig 4 XI 1846, Nr. 44, s. 273 (Valentin Grzenia z Sianowa). Szczególnie zwracano uwagę na umundurowanie obcych, np. Franziskusa Giski z Kiejdan, który miał na sobie „płaszcz litewski”; zob. Amtsblatt Danzig, 15 V 1844, Nr. 20, s. 135–136.

¹²² Przykładowo ubiór pochodzącego z Oksywi, a zamieszkałego w Otominie Adama Roppela; zob. Amtsblatt Danzig, 25 X 1843, Nr. 43, s. 237–238. Zob. też Amtsblatt Danzig, 7 VI 1843, Nr. 23, s. 106 (ubiór Derry alias Derkowskiego z powiatu kartuskiego); Amtsblatt Danzig, 8 III 1848, Nr. 10, s. 46 (ubiór Wilhelma Seebrucha z Rumi, „ostatnio widzianego w Małym Kacku”).

¹²³ Przykładowo zob. Amtsblatt Danzig, 24 IX 1818, Nr. 39, s. 392.

¹²⁴ Amtsblatt Danzig, 2 VII 1818, Nr. 27, s. 286. Podobnie haftki odnotowano w rysopisie Jakuba Łuczaka spod Mogilna; zob. Amtsblatt Bromberg, 5 I 1827, Nr. 1, s. 18; zob. też inne charakterystyki: Amtsblatt Bromberg, 12 I 1827, Nr. 2, s. 31–32; Amtsblatt Bromberg, 19 I 1827, Nr. 3, s. 49; Amtsblatt Bromberg, 20 VII 1827, Nr. 29, s. 591–593.

¹²⁵ Amtsblatt Danzig, 26 VI 1817, Nr. 26, s. 300–301.

¹²⁶ Amtsblatt Danzig, 19 VIII 1824, Nr. 34, s. 399 („Johann Jesiotowski, alias Kmiec, eigentlich Talareck genannt”).

¹²⁷ Amtsblatt Bromberg, 8 VI 1827, Nr. 23, s. 475.

Jacke – blau leinwandne, Weste dunkelblau mit dergl. Knöpfe, Hosen, weißleinwand, Stiefeln, Filzhuth, Halstuch, blau leinwand” (1835)¹²⁸. Nie inaczej odziany był poszukiwany w tym samym roku Johann Guidziński (Guldziński?) ze Staniszewa pod Kartuzami, który wyróżniał się jasnoniebieską czapką z daszkiem („Mütze, hellblaue mit Schirm”)¹²⁹.

Poszukując wzorów dla noszonych przez chłopów męskich kaftanów lub kurtek, warto odwołać się do treści dwujęzycznego rozporządzenia z 21 XII 1826 r. dotyczącego ubioru „posłańców drogi kunsztownej”, jak przełożono z niemieckiego określenie funkcji „Chausee-Wärter”. Składał się „in einer sogenannten Citherke [?] oder Kurtka, [...] czyli z tak zwanej litewki lub kurtki z ciemnogatowego sukna z wyłogami podobnego koloru”¹³⁰. Wspomniana litewka, czyli sięgająca po kolana kurtka męska („dunkelblau bis an das Knie reichende Ueberrock”) z reguły była noszona w różnych odcieniach granatu i niebieskiego¹³¹. Niekiedy zaopatrzona była w czerwone wyłogi. Mamy tu do czynienia z odmianą pruskiej kurtki mundurowej, wzorowanej na ubiorach polskich formacji¹³², lecz była pozbawiona szamerunków, która, jak się wydaje, miała poważny wpływ na rozwój męskich ubiorów, w tym kaszubskich. Kolorystyka litewek z pewnymi charakterystycznymi krojami została upowszechniona na fali patriotyzmu okresu wojny francusko-pruskiej 1812–1815, służąc za wzory dla oddziałów ochotniczych i straży obywatelskich¹³³. Określenie przeniknęło też do starszego słownictwa kaszubskiego („lëtewka”)¹³⁴. Do niebieskiej, granatowej, ewentualnie czarnej kurtki noszono powszednie, dość obszerne białe, ale nierzadko farbowane też na niebiesko spodnie z płótna lnianego. Występujące w rekonstrukcjach B. Stelmachowskiej spodnie w kolorze żółtym w ogóle nie występują wśród chłopów. Również odzież w kolorach

¹²⁸ Amtsblatt Danzig, 26 VIII 1835, Nr. 34, s. 166.

¹²⁹ Amtsblatt Danzig, 11 III 1835, Nr. 10, s. 38. Ubiory dwóch robotników (Mathias Czirkowski, Jakob Dombrowski) zob. Amtsblatt Danzig, 1 VII 1835, Nr. 26, [brak paginacji, po s. 258]; por. Amtsblatt Köslin, 28 I 1835, Nr. 4, s. 9–10 (Albrecht Derra z Miechucina).

¹³⁰ Amtsblatt Bromberg, 5 I 1827, Nr. 1, s. 16.

¹³¹ Opis litewki zob. *Reglement über die Beschaffenheit der Uniform bei den Bürger- und Schützen-Bataillonen zu Königsberg in Preußen* (dalej cyt. *Reglement über die Beschaffenheit*), Amtsblatt Marienwerder, 7 I 1814, Nr. 1, Beilage A, s. 11–12; *Allgemeiner Anzeiger und Nationalzeitung der Deutschen*, 4 VIII 1814, Nr. 178, szp. 1887–1888; *Gesetz-Sammlung für die Königlichen Preussischen Staaten*, Berlin 1813, s. 115 (Anweisung zur Bekleidung der Landwehr, pkt. 1, 6).

¹³² „Unsere Uniform ist eine schwarze Kurtka, oder Litewka, wie sie es gewöhnlich nennen, ein polnischer kurzer Rock jedoch ohne Troddeln und Schnüre, mit rothem Vorstoß [...]”; Friedrich FÖRSTER, *Deutsche Pandora. Gedenkbuch zeitgenössischer Zustände und Schriftsteller*, Bd. 1, Stuttgart 1840, s. 39 (list z 1813 r.).

¹³³ Zob. szczegółowy opis umundurowania planowanego dla oddziałów obywatelskich w Królewcu: *Reglement über die Beschaffenheit*, s. 11–12.

¹³⁴ Bernard SYCHA, *Słownik gwar kaszubskich*, t. 2, Wrocław 1968, s. 361.

innych niż niebieski (granatowy), czarny i biały, ewentualnie szary, pojawia się raczej w strojach osób pochodzących z miast lub lepiej sytuowanych materialnie. Jedynie halsztuk występujący bez mała we wszystkich rysopisach męskich, również żeńskich, czyli chusta do owinięcia szyi, była częściej wykonywana ze wzorzystych tkanin bawełnianych.

Rzadziej odnajdujemy opisy dziewcząt i kobiet. Do takich należy pochodzący z 1818 r. opis ubioru dwudziestoletniej dziewczyny służebnej Anny Guretzkiej (Góreckiej), pochodzącej z podkościerskiego Gostomia, której mowę w liście gończym określono jako „Kassubisch-Polnisch”. Poszukiwana ubrana była w biały czepek z czerwoną chustą („Haube – weiße mit rothem Kopftuch”), kolorową, zieloną suknię z katunu, spódnicę niebieską sukienną. Szyję miała przewiązaną niebieskim halsztukiem, na nogach buty oraz wełniane pończochy¹³⁵. Zbiegła z Lewina Helena Przydomska, którą podejrzewano o zatajenie ciąży i urodzenia dziecka, była odziana znacznie skromniej: w biały czepek, niebieską kurtkę, suknię w białe pasy, białe pończochy i pantofle¹³⁶. Nie wiadomo, co miała na sobie w chwili ucieczki dziewczyna służebna Maria Grochowska. Służąca, posługująca się niemieckim, polskim i polskim dialektem, ukradła swojej pani parę sztuk odzienia oraz kilka drobiazgów (1821)¹³⁷. Opublikowany w 1840 r. opis ubioru urodzonej w Ostrowie Christine Dettlaff, lat 28, widzianej ostatnio w Rumii i Świecinie, różni się od wcześniejszych opisów. Zwracają uwagę części ubioru zdobione w kwiatki, kolorowe halsztuki z katunu, biała zapaska w czerwono-czarne pasy, a nawet niebieska chusteczka do nosa w żółte kwiatki: „Bekleidet war dieselbe mit einem blauleinenen Kleide mit weißen Blümchen, einem buntkattunenenen kleinen Halstuche, einem desgleichen großen, einer roth und schwarz gestreiften Gingham-Schürze, einer weißen Kappe, einem weißen Unterrocke, einem Paar weißwollenen Strümpfen, einem Paar Schuhe und einem leinen Hembde. Bei sich hatte dieselbe ein blaues Schnupftuch mit gelben Blümchen [...]”¹³⁸.

Wśród opisów typów męskich i kobiecych nie odnajdujemy żadnych wzmianek o charakterystycznych cechach ubioru regionalnego, który można byłoby potraktować jako typowy dla chłopów kaszubskich czy szerzej – chłopów

¹³⁵ „Bekleidung: Haube, weiße, mit rothem Kopftuch; Kleid: grün-bunt kattunenenes; Unterrock: blau tuchener; Fußbekleidung: Schuhe und wollene Strümpfe, Halstuch weißes. Andere besondere Kleidungsstücke: blaue Wüste und weiße Schürze”; Amtsblatt Danzig, 9 VII 1818, Nr. 28, s. 294–295.

¹³⁶ „[...] ist schlecht bekleidet, nemlich mit einer weißen Mütze, blauen Jacke, weiß gestreiftem Kleide, weißen Strümpfen und Korken”; Amtsblatt Danzig, 3 IV 1817, Nr. 14, s. 152.

¹³⁷ Amtsblatt Danzig, 27 XII 1821, Nr. 52, s. 700–701 (tam również lista skradzionych rzeczy). Zob. przykłady ubiorów kobiecych z sąsiedniej rejencji koszalińskiej: Amtsblatt Köslin, 22 X 1828, Nr. 43, s. 273–274.

¹³⁸ Amtsblatt Danzig, 24 VI 1840, Nr. 26, s. 113.

pomorskich z rejencji gdańskiej. A przecież specyfika listu gończego skłania do wyszukiwania najbardziej charakterystycznych cech wyróżniających osobę poszukiwaną. Dlatego uprawnione jest stwierdzenie, że pod wieloma względami codzienne ubiory chłopów kaszubskich nie odbiegały w sposób zasadniczy od odzieży wierzchniej noszonej przez innych chłopów z całego regionu, również zamieszkujących rejencję koszalińską¹³⁹. Jeszcze w 1777 r. J. Bernoulli zauważył, że kaszubszy mężczyźni noszą się tak samo prosto jak pozostali chłopci pomorscy: „sie kleiden sich simpel wie die pommerischen”¹⁴⁰, skupiając się na opisie kobiet. Poza kilkoma zdaniami Bernoulliego oraz opisu Lorka ograniczonego do niewielkiej, odizolowanej społeczności luterańskich Kabatków, nie dysponujemy jednoznaczными przekazami potwierdzającymi odmienność regionalnego ubioru Kaszubów w rejencji gdańskiej w pierwszej połowie XIX w. Może pod pewnymi względami ubiory miejscowych Kaszubów z rejencji gdańskiej nawiązywały do strojów Kabatków; a już tylko w bardzo ograniczonym stopniu do rekonstrukcji zaakceptowanej przez grono uczonych w Warszawie w kwietniu 1954 r.

Opinia naukowców otrzymała swój urzędniczy placet 2 VIII 1954 r. Ministerstwo Kultury i Sztuki przekazało zespołowi ludowemu „Kaszuby” komplet 12 męskich i żeńskich ubiorów uszytych według wytycznych B. Stelmachowskiej¹⁴¹. Poprzedziło to wprawdzie publikację „Atlasu”, na który przyszło czekać do 1959 r., lecz szybka reakcja władz była w pełni zrozumiała, zważywszy na bliską współpracę badaczki z Cepelią oraz kręgami ministerialnymi. W nowej stylizacji odrzucono charakterystyczną dominantę kostiumologiczną, jaką stanowiła kokarda w „szkocką kratę”. Również dotychczasowe adaptacje pewnych cech męskich ubiorów lokalnych z początków XX w., takich jak czarne spodnie, czarna marynarka, rybackie sztormiaki czy „kaszubka” – czarna lub granatowa czapka z daszkiem zdobiona haftem o wzorze liści dębu w typie Prinz-Heinrich-Mütze, zostały zastąpione nowymi, historyzującymi stylizacjami. Nic dziwnego, że krytycznie odniosła się tej odmiany sama F. Majkowska, pisząc z goryczą w 1963 r. do „wszystkich, którzy uważają siebie za znawców kaszubskiego stroju ludowego” m.in.: „Dzisiaj. Gdy jeszcze nie zdążył się [strój kaszubski – E.K.] należycie rozwinąć, stylizatorzy obojga płci rozpoczęli go modyfikować i zmieniać w najdziwniejszy sposób, co naprawdę nie przyczynia się do jego rozwoju, ale do zniszczenia z takim trudem wskrzeszonego stroju i mojej pracy”¹⁴².

¹³⁹ Walter BORCHERS, *Volkstrachtforschung in Pommern, Pommersche Heimatpflege*, Jg. 3: 1932, H. 4–5, s. 163–180.

¹⁴⁰ *Johann Bernoulli's Reisen*, s. 137.

¹⁴¹ F. KWIDZIŃSKI, op.cit., s. 8. Tam również nawiązujące do wskazań B. Stelmachowskiej szczegółowe opisy poszczególnych części ubioru świątecznego i codziennego z fotografiami.

¹⁴² F. MAJKOWSKA, op.cit., s. 2.

Już wbrew wyobrażeniom i zamierzeniom B. Stelmachowskiej różne części ubioru, szczególnie kobiecego, utrzymały bogate aplikacje haftowane według wzorów zaprojektowanych przez T. Gulgowską, F. Majkowską i inne regionalne hafciarski. Mamy tu już do czynienia z żywiołowymi, „ludowymi” stylizacjami, na które badaczka nie mogła już wpłynąć.

Reasumując, w XX w. powstały dwie zasadnicze rekonstrukcje ludowego stroju kaszubskiego. Pierwsza, miejscowa, przy współudziale Franciszki Majkowskiej, która reprezentowała w jakimś stopniu ruch oddolny, związany z regionalnym środowiskiem polityków kaszubskich, oraz druga, zewnętrzna, naukowa w założeniu, lecz faktycznie oparta na wątej podstawie źródłowej i równie wątpliwym założeniu metodologicznym. Obydwie były pewnymi intelektualnymi wyobrażeniami o przeszłości kaszubskich chłopów. Można się naturalnie nadal spierać, na ile współczesny „ludowy” ubiór kaszubski stanowi rekonstrukcję o odpowiednio udokumentowanych korzeniach historycznych. Raczej mamy tu do czynienia z konstruktem wykorzystującym pewne wątki historyczne, podobnie jak to miało miejsce z haftem neokaszubskim Teodory Gulgowskiej czy ceramiką Franciszka Necla. Równocześnie nie ma wątpliwości, że po ponad stu latach od pierwszych prób rekonstrukcyjnych w 1909/1910 r. oraz blisko 70 lat od pojawienia się nowego wzornictwa z lat 1954–1959 strój ten stał się trwałym, powszechnie zrozumiałym i akceptowanym elementem kaszubskiej symboliki regionalnej, ulegającym samoistnym już przekształceniom. Jego powstaniu zarówno przed ponad stu laty, przed wybuchem pierwszej wojny światowej, jak i w okresie po 1945 r. towarzyszyła demagogiczna argumentacja korzystająca z określonych założeń społeczno-narodowych, którą rozumiano i powszechnie akceptowano. W czasach obecnych odwoływanie się do podobnych przesłanek należy traktować już tylko jako natrętny anachronizm wynikający z niedostatecznej znajomości źródeł.

BIBLIOGRAFIA

- Armon, Witold. “Prof. Bożena Stelmachowska (1889–1956).” *Przegląd Zachodni* (1957) issue 2: 362–363.
- Babnis, Maria. “Kaszubi w literaturze niemieckojęzycznej XIX i XX wieku.” *Acta Casubiana* 2 (2000): 133–192.
- Bär, Max. *Westpreußen unter Friedrich dem Großen*, vol. 1. Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1909.
- Bazielich, Barbara. “Badania nad odzieżą i strojem ludowym w Polsce.” *Lud* 78 (1995): 193–210.
- Beck, Franziska. *Vom Volksleben auf der Danziger Nehrung nach archivalischen Quellen von 1594–1814*. Marburg/Lahn: J. G. Herder-Institut, 1962.

- Bełkot, Jan. "Stelmachowska Bożena." In *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego. Suplement II*, edited by Zbigniew Nowak, 259–260. Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe, 2002.
- Bernacki, Ludwik. "Materjały do życiorysu i twórczości Ignacego Krasickiego (ciąg dalszy)." *Pamiętnik Literacki* 26/4 (1929): 636–679.
- Bogucka, Maria. "Przemiany społeczne i walki społeczno-polityczne w XV i XVI w." In *Historia Gdańska*, vol. 2: 1454–1655, edited by Edmund Cieślak, 208–259. Gdańsk: Wydawnictwo Morskie, 1982.
- Borchers, Walter. "Volkstrachtforschung in Pommern." *Pommersche Heimatpflege* 3/4–5 (1932): 163–180.
- Borzyszkowski, Józef. *Historia Kaszubów w dziejach Pomorza*, vol. 3: *W Królestwie Pruskim i Cesarstwie Niemieckim (1815–1920)*, part 1–2. Gdańsk: Instytut Kaszubski, 2019.
- Borzyszkowski, Józef, ed. *Niemcy o Kaszubach w XIX wieku. Obraz Kaszubów w pracach G. L. Lorca, W. Seidla i F. Tetznera*. Translated by Magdalena Darska and Miłostawa Borzyszkowska-Szewczyk. Gdańsk: Instytut Kaszubski, 2009.
- Borzyszkowski, Józef. *Teodora z Fethków i Izydor Gulgowscy – ich życie i dzieła, rodzina i przyjaciele we Wdzydzach*. Gdańsk: Instytut Kaszubski, 2018.
- Böth, Gitta. "'Gibt es noch eine besondere Volkstracht?'" Erhebungen zur 'Weizacker Tracht' in der Zeit vor dem Ersten Weltkrieg." In *Die pommersche Weizackertracht in Deutschland und Polen. Kritik der historisch-ostdeutschen Trachtenpflege*, edited by Kurt Dröge. Oldenburg: Bundesinstitut für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, 2004. Accessed June 1, 2020. <https://www.bkge.de/weizackertracht/8026.html>
- Broce, Johans K. *Zimėjumi un apraksti*, vol. 1–4. Edited by Teodors Zeids, Rita Brambe and Gvido Straube. Riga: Zinātne, 1992–2007.
- Brotze, Johann Ch. *Estonica*. Edited by Izdevuši A. Hein, Ivar Leimus, Raimo Pullat and Ants Viires. Tallinn: Estopol OÜ, 2006.
- Brzeska, Wanda. "Bożena Stelmachowska (1889–1956)." *Konteksty. Polska Sztuka Ludowa* 11/3 (1957): 190–191.
- Bukowski, Andrzej. "Pomorze Gdańskie (od Ceynowy do 'Gryfa')." In *Dzieje folklorystyki polskiej 1864–1918*, edited by Helena Kapełuś and Julian Krzyżanowski, 391–419. Warszawa: PWN, 1982.
- Bukowski, Andrzej, ed. *Pomorze Gdańskie 1807–1850. Wybór źródeł*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1958.
- Bukowski, Andrzej. *Regionalizm kaszubski. Ruch naukowy, literacki i kulturalny. Zarys monografii historycznej*. Poznań: Instytut Zachodni, 1950.
- Burchert, Irene and Jörn Barfod. *Textile Volkskunst Ostpreußens. Handweberei, Trachten, Wandteppiche*. Husum: Husum Verlag, 2003.
- Burszta, Józef. *Kultura ludowa – kultura narodowa. Szkice i rozprawy*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1974.
- Bystron, Jan S. *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI–XVIII*, vol. 2. Warszawa: Księgarnia Trzaski, Everta i Michalskiego, 1934.
- Bystron, Jan S. *Typy ludowe J. P. Norblina*. Kraków: Muzeum Etnograficznego w Krakowie, 1934.

- Cieślak, Edmund and Czesław Biernat. *Dzieje Gdańska*. Gdańsk: Wydawnictwo Morskie, 1975.
- Cieślak, Edmund. "Rozporządzenie w sprawie służby najemnej wydane w Gdańsku 17 marca 1705 r." *Rocznik Gdański* 19–20 (1960/1961): 373–393.
- Chodowiecki, Daniel. *Die Reise von Berlin nach Danzig. Die Bilder*. Edited by Willi Geismeier. Berlin: Nicolaische Verlagsbuchhandlung, 1994.
- Chrzanowski, Tadeusz, Marian Kornecki, Barbara Rol and Iwona Strzelecka, eds. *Puck, Żarnowiec i okolice*. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 1989.
- Czuba, Stanisław and Mirosław Marcinkowski, eds. *Skarby elbląskiego muzeum. 150 lat muzealnictwa w Elblągu*. Elbląg: Muzeum Archeologiczno-Historyczne, 2014.
- Deisch, Mateusz. *Gdańscy wywoływacze. Reprint rycin z 1763 roku*. Edited by Agnieszka Kochanowska. Gdańsk: Instytut Kultury Miejskiej, 2019.
- Domańska, Hanna. *Żarnowiec*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1977.
- Dröge, Kurt, ed. *Die pommersche Weizackertracht in Deutschland und Polen. Kritik der historisch-ostdeutschen Trachtenpflege*. Oldenburg: Bundesinstitut für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, 2004. Accessed June 6, 2020. <https://www.bkge.de/weizackertracht/index.html>
- Frankowski, Eugeniusz. "Żłotogłowie kaszubskie." *Konteksty. Polska Sztuka Ludowa* 8/3 (1954): 148–161.
- Furtak, Tadeusz. *Ceny w Gdańsku w latach 1701–1815*. Lwów: Kasa im. Rektora J. Mianowskiego, 1935.
- Gajek, Józef. "Metodyka monograficznego opracowywania strojów ludowych." *Lud* 41 (1954): 797–805.
- Gołębiowski, Hieronim. *Obrazki rybackie z półwyspu Helu*. Pelplin: Pielgrzym, 1910.
- Gomolec, Ludwik. Review of *Strój szamotulski*, by Adam Glapa. *Lud* 41/2 (1954): 1056–1066.
- Groth, Andrzej. "Klasztor i wieś Żukowo od początku XVI do początku XIX w." In *Dzieje Żukowa*, edited by Błażej Śliwiński, 107–139. Żukowo: Remus, 2003.
- Groth, Robert. "Obraz Kaszub i Kaszubów w XIX-wiecznych opiniach." In *Ekonomia i historia. Zarys wybranych problemów gospodarczo-społecznych*, edited by Iwona Janicka and Tomasz Gutowski, 314–328. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2015.
- Hejger, Maciej. "Kazimierz Banaś-Purwin (1890–1952) – gdański działacz społeczny, obrońca ludności rodzimej." In *Pamięci historyka polskich kresów Tadeusza Gaszolda*, edited by Józef Lindmajer, 145–161. Słupsk: Pomorska Akademia Pedagogiczna w Słupsku, 2003.
- Jakrzewska-Snieżko, Zofia. "Najstarszy widok panoramiczny Gdańska Franciszka Hogenberga z 1573 roku." *Libri Gedanensis* 4–5 (1970/1971): 45–77.
- Kakareko, Antoni and Angelika Dąbal. "Z prac nad spuścizną Andrzeja Bukowskiego w Bibliotece Głównej Uniwersytetu Gdańskiego." *Acta Cassubiana* 9 (2007): 75–92.
- Keller, Eduard. *Das Deutsche Reich, der Norddeutsche Bund und insbesondere der Preussische Staat*, vol. 2: *Der Preussische Staat*. Berlin: Guttentag, 1873.
- Kizik, Edmund. "Bieda i kaszubska sztuka ludowa. Początki działalności Izzydora i Teodory Gulgowskich (do 1914 r.)." In *W kręgu dwóch kultur. Społeczeństwo polskich*

- ziem zachodnich w XIX i XX stuleciu*, edited by Szczepan Wierzchosławski, Aneta Niewęglowska and Tomasz Krzeźmiński, 141–158. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2017.
- Kizik, Edmund. “Egzekucja gdańskich ordynacji o służbie domowej w XVIII wieku.” In *Dom, majątek, klient, sługa. Manifestacja pozycji elit w przestrzeni materialnej i społecznej (XIII–XIX wiek)*, edited by Marcin R. Pauk and Monika Saczyńska, 227–239. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 2009.
- Kizik, Edmund. “Gospodarstwo chłopskie na Żuławach Wiślanych w świetle inwentarzy pośmiertnych z XVIII wieku.” In *Cywilizacja prowincji Rzeczypospolitej szlacheckiej*, edited by Aleksander Jankowski and Andrzej Klonder, 329–343. Bydgoszcz: Akademia Bydgoska im. Kazimierza Wielkiego, 2004.
- Kizik, Edmund. “Kaszubska wystawa ludoznawcza w Kościerzynie w 1911 roku. Początki pomorskiego wystawiennictwa etnograficznego.” *Zapiski Historyczne* 82/3 (2017): 51–65.
- Kizik, Edmund. “Rabunki w kościołach rejencji gdańskiej w pierwszej połowie XIX w. czyli o znaczeniu badań nad prowincjonalną prasą ogłoszeniową.” In *Naród bez państwa na drogach do nowoczesności. Książka jubileuszowa w 70. rocznicę urodzin Profesora Szczepana Wierzchosławskiego*, edited by Magdalena Niedzielska, 31–52. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2017.
- Kizik, Edmund. “Ubiory gdańskich mieszczek w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku.” *Rocznik Gdański* 57–58 (2007/2008): 17–31.
- Kizik, Edmund. “‘Ungehorsam, hochmut, frevel und bosheit des gesindes’. Służba domowa w świetle gdańskich ustaw przeciwko zbytkowi z połowy XVI – XVII wieku.” In *Miasta i mieszczaństwo w Europie Środkowowschodniej do połowy XIX wieku*, edited by Dorota Michaluk and Krzysztof Mikulski, 347–370. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2003.
- Kizik, Edmund. *Wesele, kilka chrztów i pogrzebów. Uroczystości rodzinne w mieście hanzeatyckim od XVI do XVIII wieku*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Officina Ferberiana, 2001.
- Kizik, Edmund. “Współpraca Izydora Gulgowskiego z gdańskim Kunstverein w 1909 r. U źródeł ceramiki nowokaszubskiej.” *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 63/3 (2015): 495–510.
- Kizik, Edmund. “Verein für kaschubische Volkskunde w latach 1907–1914. Ludoznawstwo kaszubskie między niemieckością a polskością.” *Zapiski Historyczne* 80/2 (2015): 31–54.
- Kretschmer, Albert. *Deutsche Volkstrachten*. Leipzig: J. S. Bach’s Verlag, 1870.
- Kretschmer, Albert and Carl Rohrbach. *Die Trachten der Völker. Vom Beginn der Geschichte bis zum 19. Jahrhundert*. Leipzig: Bibliographische Anstalt, 1906.
- Kukier, Ryszard. *Kaszubi bytowscy. Zarys monografii etnograficznej*. Gdynia: Wydawnictwo Morskie, 1968.
- Kwidziński, Franciszek. *Kaszubskie stroje ludowe*. Kartuzy: Regionalny Zespół Pieśni i Tańca „Kaszuby”, 1998.
- Loew, Peter O. *Gdańsk i jego przeszłość. Kultura historyczna miasta od końca XVIII wieku do dzisiaj*. Translated by Janusz Mosakowski. Gdańsk: Wydawnictwo Słowo/Obraz – Terytoria, 2012.

- Lorek, Gottlieb L. "Zur Charakterisierung der Kaschuben am Leba-Strome. Mit einer Abbildung kaschubischer Volkstrachten." *Pommersche Provinzialblätter* 2 (1821): 334–363, 455–477.
- Lorentz, Friedrich, Adam Fischer and Tadeusz Lehr-Spławiński. *Kaszubi. Kultura ludowa i język*. Toruń: Instytut Bałtycki, 1934.
- Mączak, Antoni. "Robotnicy rolni z Mazowsza i Podlasia na Żuławach w początkach XVI wieku." *Rocznik Białostocki* 3 (1962): 401–408.
- Mączak, Antoni. *Gospodarstwo rolne na Żuławach Malborskich w początkach XVII wieku*. Warszawa: PWN, 1962.
- Minczykowska, Katarzyna. "Franciszka Majkowska 1882–1967. Działaczka kaszubska i twórczyni wejherowskiej szkoły haftu kaszubskiego." *Acta Cassubiana* 3 (2001): 113–138.
- Mosingiewicz, Anna and Dariusz Kaczor, eds. *Portret ponad wszystko. Jacob Wessel i jego wiek. Sztuka gdańska XVIII wieku. Katalog wystawy w Muzeum Narodowym w Gdańsku 15.12.2005 – 26.02.2006*. Gdańsk: Muzeum Narodowe w Gdańsku, 2005.
- Olstowski, Przemysław. "Szkolnictwo i oświata, ruch naukowy, biblioteki i muzea." In *Historia Pomorza*, vol. 5/2: *Polityka i kultura*, edited by Szczepan Wierzchosławski and Przemysław Olstowski, 176–221. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 2018.
- Parczewski, Alfons J. "Szczątki kaszubskie w prowincji pomorskiej. Szkic historyczno-etnograficzny." *Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego* 22 (1896): 147–268.
- Pernin, Karl. *Wanderungen durch die sogen. Kassubei und die Tuchler Haide als Beiträge zur Landeskenntniss gewidmet seinen westpreussischen Landsleuten, den Turnern und allen Freunden der Natur*. Danzig: Verlag und Druck von A. W. Kafemann, 1886.
- Przeździecka, Maria. "Na marginesie genezy haftów kaszubskich." *Konteksty. Polska Sztuka Ludowa* 13/1–2 (1959): 41–45.
- Przeździecka, Maria. "Zagadnienie genezy haftów kaszubskich." *Konteksty. Polska Sztuka Ludowa* 12/3 (1958): 131–150.
- Rietz, Henryk. "Z dziejów prasy elbląskiej u schyłku XVIII wieku." *Rocznik Elbląski* 4 (1969): 11–68.
- Ronowska, Bożena. *Kultura ludowa wybranych grup etnicznych Pomorza Gdańskiego w świetle badań etnograficznych prof. Bożeny Stelmachowskiej. Architektura – wierzenia – strój*. Bydgoszcz: Wyższa Szkoła Gospodarki, 2012. Accessed June 10, 2020. https://www.academia.edu/14532162/Kultura_ludowa_wybranych_grup_etnicznych_Pomorza_Gda%C5%84skiego_w_%C5%9Bwietle_bada%C5%84_etnograficznych_prof._Bo%C5%BCeny_Stelmachowskiej_Architektura_-_wierzenia_-_str%C3%B3j
- Rudolph, Wolfgang. "Morskie i miejskie elementy w kulturze nadbrzeżnych wsi kaszubskich około 1900 roku." *Rocznik Gdański* 41/2 (1981): 45–72.
- Salmonowicz, Stanisław. "Kwidzyńskie czasopismo ogłoszeniowe przełomu XVIII i XIX wieku." *Rocznik Gdański* 42/1 (1982): 225–234.

- Sawicka, Stanisława. "Pomorski rękopis iluminowany z XVII w." In *Studia pomorskie*, vol. 1, edited by Michał Walicki, 263–332. Wrocław, Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1957.
- Schaumann, Elly. "Beiträge zu einer Geschichte der Tracht in Danzig." *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins* 73 (1937): 7–62.
- Schmidt, Bärbel. "Puppen als Erinnerung an die Weizackertracht." In *Die pommerische Weizackertracht in Deutschland und Polen. Kritik der historisch-ostdeutschen Trachtenpflege*, edited by Kurt Dröge. Oldenburg: Bundesinstitut für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, 2004. Accessed June 5, 2020. <http://www.bkge.de/weizackertracht/8034.html>
- Schopenhauer, Johanna. *Gdańskie wspomnienia młodości*. Translated and edited by Tadeusz Kruszyński. Gdańsk: Wydawnictwo Słowo/Obraz – Terytoria, 2010.
- Seefried-Gulgowski, Ernst. *Von einem unbekanntem Volke in Deutschland. Ein Beitrag zur Volks- und Landeskunde der Kaschubei*. Translated by Magdalena Darska-Login, edited by Józef Borzyszkowski. Gdańsk: Instytut Kaszubski, 2012.
- Seemann, Katinka. "Die polnische Re-Konstruktion der Weizackertracht als regionales Identitätssymbol nach 1945." In *Die pommersche Weizackertracht in Deutschland und Polen. Kritik der historisch-ostdeutschen Trachtenpflege*, edited by Kurt Dröge. Oldenburg: Bundesinstitut für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, 2004. Accessed June 1, 2020. <http://www.bkge.de/weizackertracht/8033.html>
- Seidel, [W.]. "Das Land und Volk der Kassuben." *Neue Preussische Provinzial-Blätter* 2 (1852): 104–121.
- Selheim, Claudia. "August Ludwig Most und die Weizackertracht." In *Die Welt im Großen und im Kleinen. Kunst und Wissenschaft im Umkreis von Alexander von Humboldt und August Ludwig Most*, edited by Gerd-Helge Vogel, 416–428. Berlin: Lukas Verlag, 2009.
- Selheim, Claudia. *Die Entdeckung der Tracht um 1900. Die Sammlung Oskar Kling zur ländlichen Kleidung im Germanischen Nationalmuseum. Bestandskatalog*. Nürnberg: Germanisches Nationalmuseum, 2005.
- Seweryn, Tadeusz. "Kaszubskie złotogłowie i nowe hafty wdzydzkie." *Lud* 28/1–2 (1929): 17–39.
- Seweryn, Tadeusz, Józef Sandel and Mieczysław Chojnacki. *Straty wojenne zbiorów polskich w dziedzinie rzemiosła artystycznego*, vol. 2: *Sztuka ludowa, żydowska sztuka kultowa, militaria*. Warszawa: Ministerstwo Kultury i Sztuki, Centralny Zarząd Muzeów, 1953.
- Stelmachowska, Bożena. *Strój kaszubski*. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 1959.
- Stróżyk, Paula. "Działalność nowożytnych klasztornych pracowni hafciarskich na przykładzie Żarnowca." *Rocznik Gdański* 73–74 (2013–2014): 47–70.
- Sychta, Bernard. *Słownik gwar kaszubskich*, vol. 2. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1968.
- Szafran, Przemysław. *Żuławy Gdańskie w XVII wieku*. Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe, 1981.

- Szajbel, Jan. "Materiały Bożeny Stelmachowskiej." *Biuletyn Archiwum Polskiej Akademii Nauk* 13 (1970): 118–181.
- Szultka, Zygmunt. *Studia nad rodowodem i językiem Kaszubów*. Gdańsk: Muzeum Piśmiennictwa i Muzyki Kaszubsko-Pomorskiej w Wejherowie, 1992.
- Turczynowiczowa, Maria, ed. *Korespondencja Oskara Kolberga*, vol. 1: (1837–1876). Warszawa: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 1965.
- Walczak, Karol. "Strój ludowy na terenie dawnego Księstwa Pomorskiego." *Nasze Pomorze. Rocznik Muzeum Zachodnio-Kaszubskiego w Bytowie* 2 (2000): 24–43.
- Widernik, Mieczysław. "W Drugiej Rzeczpospolitej." In *Dzieje Żukowa*, edited by Błażej Śliwiński, 173–216. Żukowo: Remus, 2003.

